

NEZABORAV USJEKLINA GENOCIDA

Ismet Dizdarević

ISMET DIZDAREVIĆ

***NEZABORAV
USJEKLINA
GENOCIDA***

Sarajevo, 2003.

IZDAVAČ

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo

ZA IZDAVAČA

Prof. dr Smail Čekić

UREDNIK

Doc. dr Muhamed Šestanović

RECENZENTI

Prof. dr Smail Čekić

Prof. dr Asim Omerović

LEKTURA

Samija Rizvanović

DTP

Meldijana Arnaut

NASLOVNA STRANA

Prof. dr Ismet Dizdarević

Meldijana Arnaut

ŠTAMPA

“Štamparija Fojnica” d.o.o Fojnica

Tiraž

500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.485:323.1(497.6=163.43*)
355.01(497.6)“1991/1995”

DIZDAREVIĆ, Ismet

Nezaborav usjeklina genocida / Ismet
Dizdarević. - Sarajevo : Institut za istraživanje
zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava,
2003. - 226 str. : ilustr. ; 24 cm

Bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-740-20-6

COBISS/BH-ID 11722502

***NEZABORAV
USJEKLINA
GENOCIDA***

Uvodne napomene

Knjiga "NEZABORAV USJEKLINA GENOCIDA" sadrži studije i eseje o psihosocijalnim dimenzijama genocida. U njima se nastoji sagledati psihosocijalna pozadina sadržana u pripremi i vršenju najtežeg oblika zločina, koji je čovječanstvu nanio ogromne civilne žrtve i velike materijalne štete.

Psihološka atmosfera, aranžirana medijskom propagandom i drugim brojnim aktivnostima, djelovala je podsticajno u pripremi za izvršenje zločina. Barbarski postupci zločinaca u koncentracionim logorima i brojnim mučilištima Bošnjaka, u strukturama ličnosti izvršilaca, otkrivaju njihove sklonosti za mučenje i ubijanja slabih i nezaštićenih. Kazivanja preživjelih zatočenika o raznim načinima sadističkog mučenja žrtava govore i o ponašanjima koja su neshvatljiva za razumna čovjeka. Oni koji sebe nazivaju pripadnicima "nebeskog naroda" mučili su i ubijali iz vlastitog zadovoljstva, doživljavali su ličnu moć u nadmoći nad nemoćnim, osjećanje grižnje savjesti im je bilo strano.

U tekstovima se ukazuje i na potrebu sankcionisanja zločina i to ne radi odmazde ili osvete, već iz dubljih potreba, ne samo onih koji su izgubili svoje najbliže, već i svih humanih ljudi koji očekuju i traže da će svi idejni začetnici, naredbodavci i izvršioci zločina biti primjereno

kažnjeni. Izrečene presude zločincima su uvjerljivi pokazatelji da se strahotni prizori genocida, izvršeni nad Bošnjacima, više neće ponoviti, ni njima niti bilo kojem drugom narodu.

U knjizi su prezentirani i promotivni tekstovi autora. To su kraći tekstovi o radovima u kojima se govori o genocidu i drugim oblicima zločina u Bosni i Hercegovini. Promovirane knjige su uvjerljivi dokument o izvršenim zločinima nad Bošnjacima, nedužnim civilima Bosne i Hercegovine. Sadržaj i način tretmana problematike agresije, genocida i otpora agresoru će omogućiti čitatocima bolje razumijevanje psiholoških dimenzija agresije i genocida u Bosni i Hercegovini.

Izdavač

GENOCID

Naredili su da napustimo kuće i stanove
Napustili smo i ostali živi
Naredili su da odložimo lične dokumente
Odložili smo i ostali živi
Naredili da potpišemo dobrovoljno izgnanstvo
Potpisali smo i ostali živi
Naredili su da se skinemo goli
Skinuli smo se i ostali živi
Naredili da pjevamo bojne pjesme
Pjevali smo i ostali živi
Naredili su da bestraga odemo
Otišli smo i ostali živi
Naredili da se ne vraćamo na svoja ognjišta
Vratili smo se - poluživi
Naredili da se grad njihovim imenom zove
Rekli smo: kad dobijemo rogove...

Alija Kebo

SADRŽAJ

PRVI DIO STUDIJE I ESEJI O PSIHOLOŠKIM DIMENZIJAMA GENOCIDA

- Psihosocijalne dimenzije genocida nad Bošnjacima	17
- Hronično-traumatske posljedice torture u koncentracionim logorima	68
- Uticaj hemijskog oružja na mentalne procese i ponašanja Srebreničana	107
- Korijeni psihološkog nasilja nad Srebreničanima	113
- Ratne zločince čeka omča ili zatvor	121
- Ubijamo nevine "po savjesti"	129
- Krivci ne osjećaju krivicu	135

DRUGI DIO PROMOCIJE KNJIGA O AGRESIJI, GENOCIDU I ODBRANI BiH

- Stravični masakr nevinih	147
- Istina o zlodjelima	152
- Iskazi nevinih mučenika	156
- Zločinci i njihova zlodjela	160

- Grad je branjen umom i srcem	164
- Crte ličnosti komandanta	167
- Nezaboravni govor teksta i crteža dječijeg	171

TREĆI DIO

ISKORJENJIVANJE ETNOCENTRIZMA, OSTVARIVANJE POTREBA POVRATKA I OPORAVAK TRAUMATIZIRANIH OSOBA

- Etnocentrički sindrom - psihosocijalni korijeni	177
- Povratak: zašto i kada?	187
- Psihosocijalno stanje i potrebe obitelji nestalih Bošnjaka	198
- Psihološki tretman traumatiziranih adolescenata	205
- Trauma centri: potreba i razvoj	210

**STUDIJE I ESEJI O PSIHOLOŠKIM
DIMENZIJAMA GENOCIDA**

PSIHOSOCIJALNE DIMENZIJE GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA

Analiza dokumenata o korijenima, toku i posljedicama agresije na Bosnu i Hercegovinu uvjerljivo pokazuju da genocid, izvršen nad bošnjačkim narodom, nije slučajan, nenamjieran i epizodan događaj, kako neki žele da predstave, već je produkt *racionalne, i od srpskog naroda podržane, politike vladajućeg režima Srbije, odnosno SR Jugoslavije*. Genocid je rezultirao iz teritorijalnih pretenzija Jugoslavije (ustvari Srbije i Crne Gore). U glavama ideologa, nosilaca i potencijalnih izvršilaca zločina živjela je ista težnja da se **jedino ratom** i **“genocidom”** može ostvariti monstrumna ideja “Velike Srbije”. Psihosocijalna analiza događaja koji su se odigrali u zemljama koje su se spremale za rat u početku i u toku trajanja agresije, jasno pokazuju da *“rat nije izbio sponatno već je svjesno potican izvana, u odsustvu bilo koje značajne prijetnje po sigurnost srpske populacije u Bosni. Najveće zvjerstvo - sistematsko granatiranje i izgladnjivanje velikih gradova opsadom - počinile su jugoslovenske / srpske snage koje su same imale i sredstva i volju da izvrše takva zvjerstva protiv čovječnosti. Civili su bili primarni ciljevi vojne akcije, ismijavajući ženevske konvencije. Popratna zlostavljanja pojedinaca i grupa nestrba poprimala su skoro nezamislive oblike torture, poniženja i ubijanja. Politika protjerivanja nedužnih civila iz njihovih domova, drugačije etničke i vjerske grupacije, takozvano “etničko čišćenje” praktikovale su jugoslovenske / srpske snage u Bosni u takvom obimu*

da baca u sjenu bilo šta viđeno u Evropi od nacističkog vremena.”¹ Poznati bosanskohercegovački historičar dr. Smail Čekić ističe da je “agresija na Bosnu i Hercegovinu, kao ločin protiv mira i bezbjednosti čovječanstva, dugo i sistematski planirana. Eksterminaciji Bošnjaka prethodila je dugotrajna ideološka, vojna, politička i medijska priprema.”² Dr. Smail Čekić, tvrdi da genocid koji je izvršen nad Bošnjacima na kraju XX vijeka nije prvi. Agresija i genocid su ponavljanje istih teritorijalnih pretenzija srpskih, a u jednom periodu, i hrvatskih nacionalista. Zločini genocida nad Bošnjacima traju, kako ističe dr. Čekić, više od dva stoljeća i “rezultat su kontinuirane crnogorske i srpske politike od početka 18. stoljeća, pa sve do danas. Naime, fizičko i duhovno istrebljenje i uništenje, koje Crnogorci i Srbi vrše nad slavenskim Muslimanima motivisano je crnogorskom i srpskom genocidnom ideologijom utemeljenoj u kosovskom mitu, Njegoševoj “istrazi poturica”, lažima i političkoj propagandi.”³

Na vezu između stoljetno njegovanih teritorijalnih pretenzija sadržanih u ideji “Velike Srbije” i agresiji na Bosnu i Hercegovinu ukazuju i drugi istraživači. Jedan između njih je i Norman Cigar. U

¹ Frensis E. Bojl: *Bosanski narod optužuje za genocid*, Sarajevo, 2000., str. 49.

² Smail Čekić: *Uzroci, ciljevi, i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991 - 1995.*, Vijede Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995., str. 25.

³ U široj razradi osnova ove, u svojoj biti fašističke ideologije, dr. Smail Čekić ističe da je ona “razrađena i uobličena u Njegoševom Gorskom vijencu, Garašaninovom Načertaniju iz 1844; politici kraljevske Srbije; jezičkom nacionalizmu Vuka Karadžića; materijalima Krfske deklaracije 1917; nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavao Srpski kulturni krug i razna srpska društva, udruženja i Srpska pravoslavna crkva; genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihailovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine o istrebljenju Muslimana; zaključcima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943.); programskim dokumentima SANU; historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Dobrice Čosića, Milorada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilije Krestića, Mihajla Markovića i dr.; strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog političkog rukovodstva Srbije; dugogodišnjim pripremanjima SUP-a (Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika i uglednika Srpske pravoslavne crkve u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ta ideologija u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema Muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj istoriografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr.” (Smail Čekić: *Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991 - 1995*, VKBI, Sarajevo, 1995., str. 22).

knjizi "Genocid u Bosni..." Norman Cigar ističe da "ukoliko postoji u modernoj historiji, takav faktor, koji je ostavio u nasljedstvo trajni uticaj na sadašnje političke događaje, djelujući pri tome na sve etničke grupe, onda bi to bila težnja za velikom Srbijom. Ta težnja se razvila u središnji elemenat srpske nacionalističke ideologije i to sa pojavom nezavisne Srbije u devetnaestom vijeku. Koncentrišući se na kontrolu teritorija i na nacionalno-religioznu zajednicu, ta ideologija je bila pogonska sila u traženju političkih rješenja, pošto je od tada domaća politička legitimacija bila obaveza da se svi Srbi okupe, ma gdje i ma ko oni bili, u jednoj nacionalnoj državi."⁴ Dr. Mustafa Imamović ukazuje, također, na dublje povijesne razloge kontinuiranog genocida nad Bošnjacima. Između naučnih dokaza o porijeklu bošnjačkog naroda i raširenih neistina o Bošnjacima postoji veliki raskorak. Bošnjaci nisu ni Srbi i ni Hrvati islamske vjeroispovijesti, već **autohtoni narod** Bosne i Hercegovine. Oni su potomci pristalica heretičke Bosanske crkve. "Bosna - naglašava Imamović - je još od ranog srednjeg vijeka, kao granična zemlja između Bizanta i Franačke države, a kasnije i Srbije i ugarsko-hrvatske države, bila područje sučeljavanja i sukobljavanja različitih političkih i vjerskih interesa i ideja. Političkim životom feudalne Bosne dominirala je autohtona bosanska vlastela, a vjerskim bosanska crkva. Kroz stoljeća u Humu jača pravoslavno stanovništvo, a u središnjim dijelovima Bosne katoličko, zahvaljujući prije svega kulturno-političkom djelovanju franjevacu. Od sredine XIV i tokom XV st., dolaskom Turaka - Osmanlija, ovo vjerski šaroliko stanovništvo postepeno prihvata islam. Tako se na bosanskom državnom tlu i bosanskoslavenskoj etničkoj podlozi, te novoštokavskom jezičkom izrazu, asimiliranjem islama konačno oblikuje bosansko-muslimanski ili kraće bošnjački etos, narod ili nacija, naspram ostalih Južnih Slavena istog jezika (Srba, Hrvata, Crnogoraca), ali različitog vjerskog i kulturno-političkog iskustva."⁵ Bošnjački narod je, kako

⁴ Norman Cigar: *Genocid u Bosni - Politika "etničkog čišćenja"*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 25.

⁵ Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1997., str. 9.

ističe autor, od 1983. do 1995. godine bio, u raznim vremenskim sekvencama, maltretiran, proganjan i ubijan. Prvo veliko stradanje Bošnjaka, ustvari nasilno pokrštavanje, se dogodilo 1683-1699. tokom velikog ili Bečkog rata. Kršćanske sile, u vrijeme naglašene vjerske netrpeljivosti, nastoje da iskorijene muslimane. Međutim, *“stradanja Bošnjaka nastavljaju se i u vijeku načelne vjerske tolerancije, građanskih i ljudskih sloboda. U tom smislu, ideološki izvori genocida nad Bošnjacima u moderno doba leže u želji balkanskih zemalja, prije svega srpskih i crnogorskih vladajućih struktura, da njihovim istrebljivanjem stvore svoje etničke čiste teritorije, odnosno države.”*⁶ Početkom 19. stoljeća, za vrijeme Prvog srpskog ustanka (1804) je prisutan izraziti progon Bošnjaka i muslimana. Ustanici su nastojali da pobiju ili protjeraju Bošnjake Muslimane nazivajući ih Turcima, iako oni nisu Turci, već narod slavenskog porijekla i jezika. U periodu od 1830-1867. godine predviđeno je i realizirano masovno iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Beograda, Užica, Šapca i drugih mjesta. Najveće protjerivanje muslimanskih žitelja izvršeno je nakon što je Srbija, naredbom sultana (hatiserif), stekla status vazalne autonomne kneževine Osmanskog carstva.

U kasnijim periodima (1876-878., 1878. do 1910.), a naročito nakon balkanskih ratova (1912-1913.) i, posebno, u toku Prvog i Drugog svjetskog rata, počinju se ostvarivati masovni progoni, maltretiranja i ubijanja Bošnjaka u Sandžaku i Bosni i Hercegovini. U izjavama i postupcima vodećih političkih i vojnih ličnosti moguće je uočiti kakve i koje mjere su živjele u svijesti srpskih vođa i njihovih sljedbenika. Vidljivo je i kojim mjerama i postupcima su, u ostvarivanju svojih **genocidnih planova**, pridavali primarni značaj. Izjava Stojana Protića, vođe Srpske radikalne stranke, reljefno ocrtava raspoloženje srpskog vrha godinu dana prije završetka Prvog svjetskog rata (1917.). Na upit hrvatskih političara o planovima koje će srpska vlada realizirati u Bosni i Hercegovini, Stojan Protić je, samouvjeren, rekao: *“Ostavite to nama. Mi imamo rješenje za Bosnu. Kada naša*

⁶ Isto, str. 291.

Svi oni koji tvrde da je nezaborav genocida nad Bošnjacima glavni razlog loših odnosa među narodima, Bosne i Hercegovine opravdavaju grozomorno nasilje nad nedužnim i time pružaju "sansu" zločincima da ne odgovaraju, pred pravosudnim organima, za zločine svojih istomišljenika ili za svoje osobne

armija pređe Drinu, daćemo Turcima (lokalnim Muslimanima) 24 sata ili, čak, 48 sati vremena da se svi vrate vjeri svojih predaka. Oni koji to ne žele učiniti, biće posječeni kao što smo ranije učinili u Srbiji.”⁷ Hrvatski političari su protestovali iznenađeni takvim stavom. Za “utjehu” Stojan Protić je cinično izjavio da on neće na tom insistirati da sve Muslimane koji ne promijene vjeru treba obavezno ubiti. To se ne mora “dogoditi” ali je “jasno” da “neće više moći biti Turaka (Muslimana) u Bosni. Oni mogu pobjeći preko Save (preko rijeke u Hrvatsku) ili gdje god bilo.”⁸

Kosovski mit je stoljećima utiskivan u svijest mladih i odraslih

Nakon Prvog svjetskog rata istrebljenja Bošnjaka su nastavljena. U razdoblju prve jugoslavenske države (1918-1941.) osporavanje osobitosti bošnjačkog nacionalnog i vjerskog identiteta je bilo naglašeno. U javnim glasilima je, prikryveno i otvoreno, pisano o Bošnjacima kao nosiocima “primitivnog turcizma”, kao otpadnicima od prave, pravoslavne vjere, kao osobama koji se nisu saglasili sa “objektivnim ocjenama srpskih naučnika” o zulumima, krvoločnosti i nasilnosti Turaka”. Psihosocijalna analiza napisanog i izrečenog jasno pokazuje zašto je jedan broj srpskih naučnika iznosio povijesne neistine. Iskrivljavanja povijesnih činjenica su imala istu svrhu: *osporiti muslimanima pravo na vlastiti nacionalni identitet, utkati u njih osjećanje grižnje savjesti za grijeha njihovih predaka koji su se odrekli “prave vjere - vjere pravoslavne”, prisiliti muslimansku djecu da, u procesu odgoja i obrazovanja, prihvate junake kosovskog mita kao svoje uzore, kao osobe na koje trebaju da se ugledaju.*

⁷ Norman Cigar: *Genocid u Bosni - Politika “etničkog čišćenja”*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 26.

⁸ Isto, str. 26.

U školama djeca nisu učila povijesnu istinu, već povijesni mit. Istina je da ličnosti iz mita nisu bili ono što je o njima, u mitu, iskazano. Legendarni Kraljević Marko je bio turski vazal. Lazar nije mogao biti car svih Srba jer se srpska država, nakon Dušanove smrti, raspala. Srbi na Kosovu nisu "spasili kršćansku Evropu" od Turaka, jer su na Kosovu bili poraženi. Međutim, u stoljećima razvijanom mitu, povijesna istina je zamijenjena lažima. Vid Pečjak ističe da je u mitu sadržano da su na *"Kosovskom polju srbski junaci žrtvovanjem sebe spasili Evropu, civilizaciju i kršćanstvo. Kraljević Marko, hajduk Veljko, hajduk Stanko i mnogi drugi slavni junaci su se borili za srpstvo ulijevajući strah i trepet neprijatelju. Mitski likovi predstavljaju brojne jungovske arhetipove: među njima nalazimo arhetip oca (Dušan i Lazar), junaka (Obilić, Veljko, Stanko), majke (carica Milica), žene (kosovka djevojka), izdajice (Branković), duhovnog pastira (sveti Sava) itd., u tome leži jedan od razloga njihovog istrajavanja."*⁹ Iako je izvor mita nerealnost, čudnovatost i težnja da se izmišljeno proglasi istinitim, ipak se on uporno održava i prenosi s jedne generacije na drugu stoljećima i u određenim vremenima i situacijama, posebno u kriznim, služi i kao "prihvatljivo objašnjenje" i kao "mogući izlaz" iz nastalih kriznih zbivanja. U psihoanalitičkom pristupu korijenu i smislu mitologije se naglašava iracionalna osnova mita koja onemogućava promjenu, iako racionalni razlozi ukazuju na njegovu neistinitost. Ako tako *"gledamo na mitologiju, osetićemo njene duboke korene u kulturi naroda, i u psihologiji pojedinca. Običaji koji su iz tih korena izrasli, i pored toga što liče na primitivne zabave, toliko žilavo prkose pokušajima da se nasilno izmene i iskorene. Ove naizgled naivne priče i voljeni narodni običaji toliko su čvrsto vezani za nesvesne potrebe pojedinaca i celine da protivljenje njima izaziva agresivnost i pobunu, a efikasna zabrana često gubitak svakog interesa i aktivnosti u životu. Stupnjevi odnosa prema Objektima mogu se ubrzati, ali se ne mogu preskočiti. Narodni običaji, priče i verovanja*

⁹ Vid Pečjak: *Balkanski duh iz staklenice*, Razgledi, broj 9, 1999., str. 4 - 5.

su tradicionalna rešenja koja generacije roditelja nude generacijama dece u trenutcima kada im se, tokom razvoja, pojave dileme koje prete da gomilanjem straha ugroze napredovanje.”¹⁰

Muslimanima je osporavano ispoljavanje tradicionalnih vrijednosti, a nekada su ih i javno ismijavali. U obezvrjeđivanju tradicionalnih vrijednosti muslimanskog naroda korišteni su najodvratniji, najpogubniji i najprljaviji izrazi i simboli. Korišteni su emocionalnim patosom zasićeni sadržaji koji su, sudeći prema strahotama koje će muslimanski narod doživjeti u Drugom svjetskom ratu, bili “psihološka priprema” za fizičko i psihološko nasilje. U psihosocijalnoj ocjeni događaja i atmosfere koja se osjećala u periodu između dva svjetska rata, sadržana je i potreba “psihološkog opravdavanja” ne samo za duhovni genocid, koji je dominirao u ovom periodu, već i za *fizički* koji će, po načinu izvršenja i strahotnim posljedicama, *prevazići sva do tada, u povijesti zabilježena, masovna nasilja koja su izvršena nad jednim narodom*. Smail Čekić, dokumentirano i razložno, ističe da Bošnjaci **“na tlu Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu procentualno (nakon Jevreja) najviše stradali, jer im je rat odnio 8,1% ukupne populacije (103.000 žrtava). Bošnjaci su najviše stradali od srpske i crnogorske četničke, uglavnom, komšijske kame, zatim od ustaša (posebno u koncentracionom logoru Jasenovac), ali i od njemačkog i italijanskog okupatora”**.¹¹ Četnički pokret Dragoljuba Draže Mihailovića je, u periodu od 1941-1945. godine ostvarivao ranije iskonstruisane ideje o potrebi masovnog *ubijanja, mučenja i progona Bošnjaka sadržane u projektu “Homogena Srbija.”* U Projektu je naglašen zahtjev za ostvarivanje etnički čiste “Velike Srbije” koja treba da obuhvati sve

¹⁰ Vojin Matić: *Zaboravljena Božanstva*, Prosveta, Beograd, 1972., str. 94.

¹¹ Smail Čekić: *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993.*, Sarajevo, 1994, str. 24; *Historija genocida nad Bošnjacima*, Sarajevo, 1997, str. 27. Detaljnije o tome vid.: S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Mag, Sarajevo, 1997.

krajeve u kojima žive Srbi.¹² Projekat je, u toku Drugog svjetskog rata, četnicima poslužio i kao “podsticaj” i kao “časno opravdanje” za zlodjela koja će vršiti nad Bošnjacima. U instrukciji koju je Draža Mihailović poslao, 20. decembra 1941. godine, istaknutim četničkim komadantima je sadržana ideja “homogene Srbije.” U njoj su precizirani ciljevi četničkih odreda. To su:

1. *Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skiptrom Njegovog Veličanstva Kralja Petra II.*
2. *Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine - Srema - Banata i Bačke.*
3. *Borba za uključenje u naš državni život i svih još neoslobođenih slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst - Gorica, Istra i Koruška) kao i Bugarska, Severna Albanija sa Skadrom.*
4. *Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.*
5. *Stvoriti neposredne - zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa.”*¹³

Instrukcija Draže Mihailovića je snažnije pokrenula u svijesti njegovih pristalica dugo nošeni, povremeno buđeni i jednodimenzionalno usmjeravani zločinački poriv. Pokrenula je ono što je stoljećima taloženo u dušama njihovih očeva i djedova, ono što je u njima probudilo potrebu za “svetim ratom protiv balija”, ono što je svjesno primljeno kao “pravednu istorijsku šansu”, kao “nekažnjivo odobrenje” za

¹² U Projektu “Homogena Srbija” - rekonstrukcija Stevana Moljevića (Nikšić, 30. juni 1941.) u kome je, između ostalog istaknuto, da je prva i osnovna dužnost Srba da “stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive”, da je “preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih”, da se granice “moraju udariti, i one moraju da uhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domaku mora” i drugo (Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Mag, Sarajevo, 1996, str. 23-27).

¹³ Smail Čekić: *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Mag, Sarajevo, 1996., str. 62.

zločin, kao društveno podsticajna okolnost za progon, mučenje i ubijanje Bošnjaka koji je “najviše kriv” za nevolje srpskog naroda. Instrukcija je zadovoljstvom prihvaćena od komandanata, “školaraca” i od polupismenih ili nepismenih seljana koji su, u pozivu na *osvetu*, vidjeli “životnu šansu” za **napredovanje, bogaćenje i dobijanje vojnih i vjerskih priznanja**.

U Zahtjevu za pokretanje sudskog postupka se ukazuje na revnosno sprovođenje Instrukcije Draže Mihailovića. U tužbi se, između ostalih činjenica, ukazuje na usmene izjave i pismene poruke Miloša N. Jovanovića, komandanta Ozrenskog korpusa i Milana Šantića, četničkog vojnog komandanta. U pismu od 13. februara 1943. godine kojeg je Miloš N. Jovanović poslao Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog četničkog odreda, sadržana je **genocidna pobuda** (iz koje je proizašlo genocidno ponašanje) u kojoj je jasno rečeno “*da jedan jedini musliman neće ostati među nama. Sve one katolike koji su zgriješili prema našem narodu, kao i sve intelektualce i sve one ekonomski superiornije, mi ćemo nemilosrdno uništavati.*”¹⁴ Riječi koje je izrekao Milan Šantić 1942. godine na četničkoj skupštini u Trebinju - “*srpske zemlje se moraju očistiti od katolika i muslimana. Biti će naseljene samo Srbima. Izvršit će se potpuno čišćenje. Istisnut ćemo ih sve, bez izuzetaka i bez milosti. To će biti početak našeg oslobođenja. To se mora učiniti vrlo brzo i sa revolucionarnim žarom*”¹⁵- otkrivaju genocidne osnove srpskih planova.

Zlodjela četnika, koja su izvršena u toku Drugog svjetskog rata, govore i o dubljoj psihološkoj pozadini. Ushićenje, izniklo iz poziva vrhovnog četničkog komandanta, je rezultiralo iz spoznaje “malih ljudi” da njihov komandant zna njihova stvarna raspoloženja prema Bošnjacima, “balijama”, “poturicama” i “skrvniteljima pravoslavne vjere”. Draža Mihailović, “mudri dženaral” i njegovi “dični

¹⁴ Frensis Bojl: *Bosanski narod optužuje za genocid*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000., str. 50.

¹⁵ Isto, str. 51.

komandanti” ukazuje i na puteve kojim treba ići radi vraćanja svega onoga što je Srbima “oteto” i što pripada njihovoj državi - “Velikoj Srbiji”. Putevi kojima treba ići odavno su znani. Oni su “isprobani” u ranijim decenijama. U njima je sadržano ono što treba činiti i što su uvijek činili tvorci i pobornici “Velike Srbije”: **progoniti, mučiti i ubijati nesrbe**, posebno Bošnjake.

Maligna agresivnost “malih ljudi”

Ideje tvoraca genocidnog programa ne bi se ostvarile da nije bilo spremnosti “malih ljudi” da ih učine životnim. U njihovim emocionalnim izlivima i ispoljenim ponašanjima ideja “Velike Srbije” dobila je ono što su željeli njeni tvorci: dobila je *spremnne realizatore*. Dobili su odane sljedbenike koji će, i u Drugom svjetskom ratu i 50 godina kasnije, proganjati, mučiti i ubijati Bošnjake i ne samo iz podaničke **poslušnosti, već i iz neskrivenog zadovoljstva**. Genocidna ponašanja “malih ljudi” će nadmašiti surova ponašanja nacista u Drugom svjetskom ratu. U toku Drugog svjetskog rata a, naročito, u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, realizatorima genocida nad Bošnjacima je omogućeno da nekažnjivo, uz slavu i počasti, zadovolje svoje zločinačke porive, da ostvare svoju *latentnu malignu agresivnost*. U oba, uzajmno povezana povijesna zbivanja, u Drugom svjetskom ratu i u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu izniklo je mnogo “malih krvnika” koji su svoju privrženost “nebeskom narodu” dokazivali sadističkim mučenjem i ubijanjem nedužne djece, nejakih žena i nemoćnih staraca. Očito je da je “u Drugom svjetskom ratu bilo mnogo malih Mihailovića, Pavelića, Đujića, Jevđevića, Luburića, a u toku agresije pojavilo se mnogo malih Miloševića, Tuđmana, Karadžića, Mladića. Živjeli su kraj nas, a mi nismo primjećivali zlo koje su nosili u sebi. U okolnostima podstrekavanja zla, mržnje i nasilja, ispoljili su svoju pravu prirodu: potrebu za progonom, mučenjem i ubijanjem Bošnjaka i to, ne samo zbog poslušnosti svojim vođama, već i iz zadovoljstva. Opisi četničkog divljanja i sadizma u dvije vremenski

Iskazi djece govore: o sadističkom ponašanju četnika, posebno Arakanovaca, o načinima mučenja koji su, po toku i ishodu, prevazišli strahotna jezuitska mučenja u srednjem stoljeću ili, svima dobro poznate, nacističke torture, o prekinutom djetinstvu o žalovanjima za ubijenim očevima, majkama, braći, sestrama, rođacima

odvojene situacije su skoro identične. U "Parergonu" Derviš Sušić vrlo reljefno opisuje ponašanje jednog od malih Mihailovića, majora Langića. Za Jezdimira Dangića masakr Bošnjaka na ćupriji na Drini je samo "pogodna" ilustracija jedne epizode romana kojeg želi napisati. Krici nedužnih žrtava ne dopiru do njega. A zašto bi imao samilosti? On je "pozvan" da izvrši "pravednu kaznu", da istrijebi Bošnjake koji "hoće da unište njega i njegov srpski narod." Za njega su Bošnjaci "balije", "poturice", "Turci sa Kosova" i zato treba da in nestane. Osjeća se u svojoj primitivnoj i kanibalnoj svijesti i moćnim i srećnim jer su oni, koje mrzi, pred njim. To su kolone slabih i nejakih, bezimene žrtve koje se primiću korak po korak u gaćama i košuljama, bosu starci, pogurene nene, jedna drži nanulu pod pazuhom da ne bi klepetom uznemirivala gospodu, trbavi ili mršavi, ljudi bez kapa i kaputa, momčići i dječaci, žene sa djecom u naramku, vezani po dvoje žicom ili komadom priuze, primiću se žutim krugovima koji po ćupriji bacaju povisoko obješeni kolski fenjeri, a krvnici zasukanih rukava dočekuju par po par."¹⁶

U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu zapažen je skoro identičan karakter mržnje, identična ideološka osnova i isti načini buđenja latentnih namjera potencijalnih krvnika. U dokumentima i svjedočenjima preživjelih se otkrivaju surovi oblici fizičke i psihičke torture. Otkrivaju se načini torture koje danas ne možemo vidjeti ni u najgrozljivijim filmovima strave i užasa. Psihološka analiza iskaza očevidaca zločina uvjerljivo pokazuje da je *maligna agresivnost inherentna mučiteljima i sadističkim ubicama Bošnjaka*. Iskaz svjedoka Alije Lujinovića je vrlo potresan. Iz knjige Roya Gutmana "Svjedok genocida" citirat ćemo samo jedan detalj iz iskaza Alije Lujinovića: "Ponekad su zatvorenici, prije nego što bi ih bacali u Savu, podvrgnuti užasnim sakaćenjima. Najstrašniji od svih dana bio je, a vidio sam to svojim očima, kad sam ugledao na podu deset mladih momaka poredanih jedan pored drugog. Grla su im bila prerezana,

¹⁶ Ismet Dizdarević: *Barbari su bili bolji*, Compact, Sarajevo, 1998., str. 46.

nosevi odsječeni i spolni organi iščupani. To je bilo nešto najgore što sam ikada vidio. Stražar, Srbin, pojavio se pred zatvorenicima, koji su morali gledati ubijanje, držeći neku vrstu oruđa sa tri šiljka, nataknuta na dug držak. Prijetio nam je da će nas kastrirati.”¹⁷

Iskazi svjedoka koji su preživjeli užasnu torturu u koncentracionom logoru Luka u Brčkom izgledaju nevjerovatni iako su se stvarno desili. Ponašanja logorskih mučitelja mogu biti objašnjena ne samo genocidnom srpskom ideologijom, već i psihopatskim strukturama ličnosti krvnika. Izmišljali su i primjenjivali na nemoćnim zatočenicima raznovrsne oblike sadističkog mučenja i ubijanja. Seksualna izživljavanja i bahanalije su bile svakodnevne pojave. Planirano silovanje je praćeno sakaćenjem, ponižavanjem i “nadmoćnošću” seksualnih manijaka. Jednog od njih, “Čupka”, silovatelja niskog rasta, plave kose i brade pamti Izeta E. Izeta E. je izjavila da “čim je ušao u našu sobu “Čupko” je silovao jednu ženu i rekao da će silovati i moju desetogodišnju kćerku. Molila sam ga da ne čini. Odustao je, ali je silovao mene. Za to vrijeme Dragan je silovao drugu ženu.

Od tog dana Monika Simonović je svakodnevno dovodila Dragana i Čupka da nas siluju. Najviše su silovali Rešidu, Senu i Rašidu. Radili su to uglavnom noću, ali nekada i danju.

Nekoliko dana nakon prvog silovanja, Čupko je to sa mnom ponovio. Izvadio je nož i rekao da će me zaklati. Nožem je počeo da mi sječe polni organ. Pala sam u nesvijest i ne znam šta se dalje dešavalo. Kad sam se osvijestila, ispod mene je bila velika lokva krvi. Žene koje su bile u sobi nijemo su me gledale, a moja kćerka je jecala. Osjećala sam jake bolove i dugo poslije toga krvarila. Nisam se smjela nikome požaliti. Dan - dva nakon toga u našu sobu je ponovo ušao “Čupko”, uzeo me za braću i rekao: “Turkinjo, majku ti tvoju, ako o ovome bilo

¹⁷ Roy Gutman: *Svjedok genocida*, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo, 1995., str. 96.

kome zucneš - ubiću te.” I Monika nam je u više navrata prijetila da nikome ne smijemo reći šta nam se dešavalo. Tom prilikom obično bi nas postrojila uza zid i pod grlo prinostila razbijene flaše.”¹⁸

Ista pobuda, isti načini torture i ista pohvalna očekivanja su spajala velik broj “malih ljudi”. Pobude su izvirale iz dva najvažnija izvora: *iz neljudske ideologije i osobnih dispozicija*. Vidovi fizičke i psihičke torture su sadržavali isti poriv: mučiti nevine na što jezivije načine, ubijati izgladnjele i izmučene polaganim komadanjem dijelova njihovog tijela, izivljavati se silovanjem na nevinim djevojčicama, udatim ženama i staricama. U njihovim nakardnom ideologijom opijenim mozgovima priželjkivana je pohvala, nagrada, ordenje, crkveni blagoslov. Od glavnih nositelja ohrabrenja za zločine uvijek su stizale nagrade ili crkveni blagoslovi. Ushićeni priznanjima za zločine “mali krvnici” su svoja zlodjela nastavljali sa većim žarom i zanosom i sa pojačanim uvjerenjem da vrše “časna i pravedna djela”. Od neposrednih izvršilaca genocida se nije “tražilo da misle, već da slušaju. Od njih nije tražena dostojanstvenost i čovječnost, već slijepo vjerovanje u ispravnost zamisli i postupaka njihovih vođa. I kada su progonili i ubijali nevine i nemoćne samo zato što su Bošnjaci, što su muslimanske vjeroispovijesti oni su, ova zlodjela, činili iz uvjerenja o potrebi progona i ubijanja nesrba. Iz sadržaja priznanja zarobljenih “malih ljudi” a, po zlodjelima, velikih zločinaca, se uočavaju i pokušaji odbrane ovih zlodjela stavovima: tako je moralo biti, jer je rat, morali smo jer je naređeno, vjerovali smo u ono što su nam govorili da genocid nad Bošnjacima nije zločin, već naša “sveta i patriotska” dužnost. Očito je da nisu razmišljali o posljedicama svojih genocidnih djela kada su ih vršili, jer se nisu osjećali odgovornim za ono što su im naređivali da urade. Nisu osjećali grižnju savjesti zato

¹⁸ Jusuf Kadrić: *Brčko genocid i svjedočenja*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 212.

što nevine i nejakе masakriraju, što ih gone sa vjekovnih ognjišta, što ih fizički i psihički muče. Ne samo da nisu osjećali grižnju savjesti, već su, ponekad, i likovali zadovoljni što je "poturica" manje."¹⁹

Iskazani i neiskazani doživljaji mučenih

Istinita kazivanja preživjelih izgledaju nevjerovatna. Njihovi opisi viđenog i osobno preživljenog su izvan razumskog poimanja. Oni što su vidjeli i na vlastitoj koži osjetili nije moguće očekivati ni od krvoločnih zvijeri u trenucima gladi. Krvnici su ih prevazišli. Logor Omarska, jedan od inih mučilišta Bošnjaka, je mjesto gdje su, kako ističe preživjeli logoraš, "Srbi vršili takozvano osvetničko ubijanje. Srbi su optužili ljekare zbog gušenja srpske djece, profesore i nastavnike što nisu bili fer prema srpskim učenicima i ubijali ih odmah zbog ovih zločina."²⁰ Logor Omarska će biti zabilježen u povijesti kao mjesto u kome je kanibalski nagon dominirao, u kome je logoraš bio sveden na razinu ništavila, na razinu nemoćnika, čovjeka koji je priželjkivao smrt kao jedini spas od svega onoga što mu se dešavalo ili moglo desiti. Nerazumni nagon za osvetom koji je decenijama razvijan u svijesti i ponašanju logorskih krvnika i koji je u "zgodnim prilikama" (seoskim sijelima i prelima) ispoljavan i "nadahnjivan" sada je, u uvjetima premoći agresora, suočen sa mogućnošću vlastite potvrde. U njemu je utkana akumulirana mržnja koju su srpski mučitelji nosili decenijama i koju su, u danima agresije, mogli ispoljavati, na nemoćnim i napaćenim, na različite i sadizmom zasićene načine.

Iskazi preživjelih logoraša koje, u knjizi "Bosanski narod optužuje za GENOCID" navodi Francis Antony Boyle, rječito govore o tome: "Vidio sam kako su Bošnjaci bili prisiljeni da odgrizaju testise jedan drugom, usta ispunjena testisima i krvi, pocijepani krvni sudovi

¹⁹ Ismet Dizdarević, *Barbari su bili bolji*, Compact, Sarajevo, 1998., str. 44.

²⁰ Frensis Entoni Bojl, *Bosanski narod optužuje za GENOCID*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000., str. 64.

su virili iz usta. Svakodnevno, srpski mučitelji su prisiljavali bošnjačke zatvorenike da j... jedan drugog, da izvode oralni seks jedan drugima, forsirajući ove bestijalnosti posebno među članovima porodice, između oca i sina. Srbi su gasili cigarete na golim tijelima Bošnjakinja, uglavnom na grudima i vaginama. Srbi bi, takođe, naglo gurnuli bocu (najčešće pivske boce od pola litra) u vaginu Bošnjakinja. ... Srbi bi gurnuli bocu unutar vagine, a onda bi je u njoj razbijali. .. Bio sam prisutan kada su srpski čuvari gurnuli crijevo od hidranta u čmar jednog čovjeka (bio je to čovjek iz Kozarca), puštajući vodu iz hidranta punom snagom sve dok se čovjek nije nadio i izdahnuo raspavši se na komade... Srbi su nam vrlo često stavljali metalne konzerve na glave za vrijeme najokrutnijeg premlaćivanja, da ne bi vidjeli ko nas muči. Srpski mučitelji bi nas tukli, stajali ili skakali po nama dok se ne umore. Namjerno su usmjeravali udarce na naše testise govoreći "nikada više nećeš napraviti muslimansku djecu."²¹

Iskazi preživjelih govore o neočekivanim ponašanjima njihovih ranijih prijatelja, kolega, komšija. Od njih su očekivali saosjećanje, a doživjeli su grubost. Mislili su da ih oni neće mučiti, a doživjeli su strahotnu fizičku i psihičku torturu. Ranije komšije, drugovi, radne kolege su izmišljali najstrašnije oblike psihičke i fizičke torture i sadistički uživali u ponižavanju, dubokim bolovima i samrtničkom ropcu Bošnjaka. Eset Muračević, zatočenik u logoru "Bunker" i pansionu "Kon tiki" ("Kod Sonje") uvjerljivo ukazuje na ponašanje svojih ranijih prijatelja. U njegovom doživljaju osobne golgote utkana je i potreba za objašnjenjem ispoljenog nasilja prema njemu od njegovih sugrađana, njegovih prijatelja s kojima je, prije agresije, održavao odnose uzajmnog razumijevanja i uzajmnog pomaganja. U osobnom iskazu Eset Muračević kaže: "*Bože. Samo da ostanem živ, da bar svojoj djeci mogu reći istinu o ponašanju svojih, dojučerašnjih, prijatelja. Onih zbog kojih bih ja da je kojim slučajem bila obratna situacija stavljao i ruke i noge u vatru da ih izbavim od muka kakve su*

²¹ Isto.

oni meni priređivali. Na hiljade puta sam u sebi vraćao slike svoga života, svog ponašanja. Jesam li prema nekom od njih, makar i nesvjesno, učinio nešto nažao? Nisam pronalazio razloge. Sve što sam do tada nekom od njih više pomagao, više mu valjao u životu, to su oni prema meni bili ekstremniji. Bože. Od kuda tolika mržnja?

Od kuda mržnja jednom dvadesetogodišnjem Miti Nešiću iz Svraka da sa isukanom kamom zarobljenim Bošnjacima prijeti kako "balijsku djecu čim se rode treba iz kolijevke bacati u vis i dočekivati na bajonet." Od kuda sadizam Bobanu Laziću iz Krivoglavaca da učestvuje u silovanju desetogodišnje, retardirane djevojčice i njene osamdesetogodišnje nane?"²²

Autentični dokumenti uvjerljivo pokazuju izrazitu malignu agresivnost "malih ljudi". "Mali ljudi" su bili neposredni izvršioци genocidnih ideja lidera "nebeskog naroda." Oni su poslušno i oduševljeno prihvatili ono što je od njih traženo. Traženo je da progone, muče i ubijaju nesrbe, naročito Bošnjake. Govorili su im da je progon, mučenje i ubijanje Bošnjaka "pravedan čin", da je sve ono što će oni učiniti neznatno u usporedbi sa "veličinom i dužinom nasilja kojeg su Srbi doživljavali u ranijim stoljećima" i da će njihova "pravedna djela" biti nagrađena i u junačkim pjesmama opjevana. Da li su u strukturama njihovih ličnosti utkane osobine na koje je srpski etnograf Jovan Cvijić ukazao koncem druge decenije dvadesetog stoljeća. U svojim istraživanjima Jovan Cvijić je istakao da je moguće govoriti o četiri tipa koji karakteriziraju "karakter južno slavenske nacije" i da je, između četiri vrste karaktera, najvažniji i najrasprostranjeniji dinarski tip koji se odlikuje: "1. nacionalnom svijješću, 2. ratnim vještinama, 3. borbenim duhom. Danas bi se ovo moglo nazvati nacionalizmom, militarizmom i agresivnošću.

Ove karakteristike mogu biti ilustrirane mnogim običajima. U nekim područjima bivše Jugoslavije (Crna Gora i Hercegovina) ljudi se ponašaju kao vojni kolektiv. Kult heroja prožima sve aspekte života.

²² Eset Muračević: *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992 - 1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001., str. 25.

*Sobe su dekorisane sa slikama članova porodice koji su poginuli u boju. U ranijim vremenima seljaci iz sela su, u čast rođenja sina, istrčavali iz kuća, pucali iz pištolja i uzvikivali: "Neka dugo živi novi heroj." Mnogi drugi običaji su opisani od Cvijića (1914) i Đilasa (1958)."*²³

Iz generacije u generaciju se, u srpskoj mitologiji, prenosilo isto, *nerealno* poimanje, sebe i drugih. Na sijelima i prelima, gozbama i svadbama guslari su zanosno opjevali junaštvo i časnost Srbina, uzdizali njegovu pravdoljubivost i milosrdnost, ukazivali na njegovu zaštitničku brižnost za nemoćne i nevine. U veličanju svojih, nacionalnih i vjerskih osobenosti, uvijek su naglašavali svirepost, ubilačku strast i podmuklost drugih naroda, posebno "poturica" i "Turaka". Dugo razvijane i podsticane predrasude su se, u okolnostima nacionalizma, *otvoreno ispoljile*. U ideologiji velikosrpskih teritorijalnih pretenzija i "duhovnog" i "naučnog" opravdavanja progona nesrba, "mali ljudi" su našli potvrdu za zločine nad Bošnjacima. U toku agresije, u mnogim selima i gradovima u kojima su Srbi živjeli sa Bošnjacima ili u koja su nasilno ulazili, iza sebe su ostavljali zgarišta, leševe prethodno mučenih mirnih žitelja i tijela sadistički silovanih djevojčica, žena i starica. Prizori zločina, a naročito oni koji su izvršeni u julskim danima 1995. godine u Srebrenici, uvjerljivo govore o zlodjelima "neiskaziva postojećim terminima koliko i neljudskost na koju nije moguće reagirati bez rizika da čovjek izgubi ljudsko dostojanstvo. Zla njegovih aktera tjeraju nas da zanimemimo pred njihovom bezumnošću kao što njihova zlodjela paraliziraju svojom morbidnošću svaku našu aktivnost da adekvatno kaznimo njihove počinioce. U prvom nedostaju riječi koje bi mogle to da izraze, a u drugom adekvatna sredstva kažnjavanja, što indicira da se radi o vrhunskim zlodjelima osoba lišenih skrupula ili zlodjelima obezličene rulje. Prvima pripadaju manijaci, a drugima depersonalizirana masa, inače, plodovi viševjekovne ideološke indoktrinacije, subjekti toliko obezumljeni da se ponose onim čega se normalni ljudi stide. Među njima se izdvajaju

²³ Vid Pečjak: *A psychological model of war readiness and war participation*, Review of Psychology, 1997., broj 4, str. 77.

*beskrupulozne kreature koje vide u masakriranju ljudi svoja junačka djela, a takvi su ne samo zločinci koji klanjem nesrba dokazuju svoje srpstvo i svoje junaštvo koliko i demonstriraju svoju sadističku patologiju, nego i izrodi koji se, po nekoliko njih, smjenjuju kod silovanja žene obznanjući nehotice svoju izopačenost, te realizatori "etničkog čišćenja" koji samo na drugi način demonstriraju ljudsku podivljalost ili primitivizam najnižeg ranga, otimačinu tuđe zemlje i imovine."*²⁴ Riječi profesora Rasima Muminovića ukazuju na dublju pozadinu monstrumnih ponašanja pripadnika "nebeskog naroda". Ukazuju, zapravo, na prilagođenost njihovih struktura ličnosti mračnim ciljevima povampirenog fašizma. Oni hoće da progone, muče i ubijaju nesrbe, posebno Bošnjake, ne samo iz prihvaćenih ideoloških zabluda, već i iz unutrašnjih poriva. Oni ne samo da ne vide i ne čuju jauke mučenih, bolni plač nevine djece i nemušti jecaj krvlju oblivene silovane žene, već naprotiv, u svim tim zlodjelima, uživaju. Izvještaji specijalnog izvještaja Tadeuša Mazovjeckog i "*potresna svjedočenja preživjelih Srebreničana ne mogu biti čitani 'hladne glave'. Opisi i izjave o zločinima izazivaju duboke emotivne reakcije. Za ilustraciju jezivih prizora prezentirat ćemo samo neke. Četnik od žene sa Osmača otima i odvodi njeno dijete od 14 godina. 'Oko podne je isti četnik, sa svojom pratnjom, ponovo ušao među narod, i kada je prolazio pored žene sa Osmača, ona mu je plačljivim glasom povikala, gdje su joj dijete odveli i što ga ne vrate. Od bjesa četnik je isukao nož, i u njenom naručju zaklao dijete, koje je ona držala, psujući joj majku.'* Pored opisa masovnog ubijanja ili klanja, progona i silovanja u knjizi "*Srebrenica 1995*" se prezentiraju i podaci o slučajevima sadističkog mučenja Srebreničana. Svjedoci govore o **oguljenom čovjeku** ("*Bilo nas je šest u grupi, preostali su se razbježali kad smo naišli na jednog našeg oguljenog čovjeka, oči su mu bile povadene, uši i nos odsječeni*"), o osobama koji su **preklani motornom pilom** ("*Kada smo autobusom krenuli u Tuzlu, u mjestu Kravica, izveli su pet ljudi, koje*

²⁴ Rasim Muminović: *Zarobljeni um*, Harfo-graf, Tuzla, 2000., str. 11.

nisam poznavala i motornom pilom ih poklali”), o **čovjeku koji je ispečen na ražnju** (“Zatim su me odveli do sljedeće kuće, gdje sam vidjela još stravičniji prizor, kako nabijenog na ražanj peku jednog čovjeka. Jedan od četnika me upitao: ‘Možeš li poznati ko je na ražnju.’ Odgovorila sam da ne znam, jer se čovjek nije mogao identifikovati, zbog toga što je bio skoro pečen.”), o **paljenju živog čovjeka** (“U međuvremenu je kroz otvoren prozor u salu ušao ogroman oblak dima strahovito neugodna mirisa. Tada je “Bane” rekao: ‘Vidite, majku vam jebem tursku, kako smrdite.’ Pod prozorom se čula vriska, zapaljenog živog čovjeka. Bio je to Mujčić Asim, starac od 70 godina, jer je “Bane” dodao: ‘I njegov sin, Omer Mujčić je zelena beretka. Tako ćete svi završiti.’).²⁵

Psihološka priprema za genocid nad Bošnjacima

Psihološka priprema za genocid nad Bošnjacima je urađena mnogo prije početka agresije na Bosnu i Hercegovinu. Sve što je primjenom psiholoških spoznaja moglo doprinijeti mobilizaciji masa reaktivirano je sa puno patosa i *emotivnog zanosa*. U toku psihološke pripreme sve mjere i postupci su bili “opravdani”: *i izvrtanje povijesnih istina i oživljavanje mitova i izdizanje malih bitaka, pa čak i poraza, u velike pobjede srpske vojske*. Tradicija, kultura i religija su usmjeravane u ostvarivanje istog, vrhunskog cilja srpskog režima - *širih i samo srpskim življem naseljenih teritorija*. Svaki vid nasilja, ako koristi ostvarenju ideje “Velike Srbije”, ideji države u kojoj će živjeti samo Srbi - *je podstrekavan i “racionalnim razlozima” opravdavan*. Planirano širenje Srbije na prostore “srpskih zemalja” podrazumijevalo je, što se u narednim godinama i pokazalo, istrebljivanje i iseljavanje

²⁵ Ismet Dizdarević: *Stravični masakr nevinih*, Izlaganje na promociji knjige: *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991. - 1995.*, Dokumenti i svjedočenja I, knjiga 2, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 1999, Glasnik Rijaseta islamske zajednice, 7 - 8, 1999.

Bošnjaka i Hrvata iz krajeva u kojima su stoljećima živjeli. Moćna srpska propaganda je ove, u svojoj suštini genocidne planove, “bojila” *emotivno prihvatljivom sintagmom “humanog preseljenja.”* U masovnim medijima “humano preseljenje” je isticano kao “pravedan čin”, jer Bošnjaci i Hrvati žive na prostorima koji nisu njihovi, već su od “iskona srpski”.

U toku psihološke pripreme aktivitet idejnih začetnika, nosilaca i potencijalnih izvršilaca genocida nad Bošnjacima tekao je u više sinhroniziranih pravaca. Iz analize sadržaja i načina djelovanja u toku psihološke pripreme je vidljivo da akteri ovog procesu nisu ništa prepuštali slučaju. Znali su da je potrebno formulirati i efikasno i efektivno (1) *aktualizirati ideologiju utemeljenu u memorandumu Akademije nauka i umjetnosti Srbije, (2) pokrenuti intelektualce, posebno akademike i književnike, u smjeru “dokazivanja” uzvišenosti i moralne opravdanosti ostvarivanja koncepcije “Velike Srbije”, (3) stvoriti društveno pogodnu klimu pravoslavnoj crkvi da ulogu moralnog stožera i institucije oprosta, ulogu koja je od nje očekivana, ostvari na najbolji način, (4) iznaći puteve motiviranja potencijalnih izvršilaca genocida koji će biti usklađeni sa njihovim, latentno prisutnim, agresivnim htijenjima, (5) racionalno razraditi mehanizme poricanja o namjerama, izvršavanju i ishodima genocida (pripisati Bošnjacima genocidne namjere i genocidna djela, a sebe predstaviti nevinim i humanim) i (6) kontrolirati u usmjeravati masovne medije u svrhu stvaranja psihološke klime u kojoj će sve zamisli i odluke “vrhovnog vođe i njegovih sljedbenika” biti i racionalno i emocionalno prihvaćene.* Idejni začetnici su dobro upoznali psihološku činjenicu da prihvaćena ideologija genocida, onako kako su je oni oblikovali, će u svijesti potencijalnih izvršilaca biti shvaćena i emocionalno prihvaćena kao “časna odbrana” srpskog dostojanstva, čestitosti i pravdoljubivosti. Takva ideologija je prihvatljiva ne samo za psihopate, već i za veći broj ljudi da i oni krenu putevima zla *sa uvjerenjem da ne čini zlo već pravedno djelo.* Slobodan Milošević je znao da može uvjeriti većinu srpskog naroda u ispravnost svojih zamisli i očekivanja ako ga u tome *podrže* intelektualci i Srpska

pravoslavna crkva. U reljefnom opisu ličnosti Slobodana Miloševića, Vidosav Stevanović ističe da *“pored svojstva koja mu se pripisuju - mudrosti, hrabrosti, proročkog dara i mesijanizma - Milošević ima i jedno stvarno: svuda stvara sebi slične koji hoće suprotno. On ne funkcioniše bez blizanaca-antipoda, niti su ti homokulusi mogući bez njega. Koji je isto tako proizvod potajnih želja starih komunista, vojnika, policajaca, birokrata, penzionera, nacionalista i nacionalne crkve. I jedan jedini, bez alternative. I zato može samouvereno izjaviti u ime svih: “Srbija će biti cela ili je neće biti.”*²⁶

Memorandum Srpske akademije nauka će, u toku psihološke pripreme za genocid, postati glavni intelektualni oslonac ideji “Velike Srbije”. Memorandum, po sadržaju i po tonu kako je iskazan, se ne razlikuje od projekta “homogene Srbije” Stevana Moljevića. U utiskivanju stereotipa i predrasuda prema Bošnjacima i pogrešnih uvjerenja o islamu mnogo su doprinijeli orijentalisti iz Srbije. Na javnim skupovima su isticali da su pristalice islama netolerantni, nedemokratski i skloni nasilju. Isticali su, takođe, da je islam “vjera tuđinska” i da, zbog toga, muslimani nemaju pravo da žive na zemlji na kojoj sada žive. I Srpska pravoslavna crkva je širila iskonstruisane neistine o islamu nastojeći da, ovim neistinama, pojača ideološki pokrenutu averziju i neprijateljstvo i to ne samo prema Bošnjacima koji žive u Srbiji i Crnoj Gori, već prema Bošnjacima koji stoljećima žive u područjima tretiranim, u okvirima “Velike Srbije”, srpskim zemljama. Riječi Normana Cigara - *“više nego što je poticala tendenciju konfrontacije među zajednicama u bivšoj Jugoslaviji Srpska pravoslavna crkva doprinosila je njihovom pogoršanju, pošto je stavljanje nekog pitanja u religiozne okvire često podizalo konflikt do najviše emocionalne tačke”*²⁷-ukazuju na zloupotrebu vjerskih osjećanja.

²⁶ Vidosav Stevanović: *Milošević, jedan epitaf*, Bemust, Sarajevo, 2001., str. 74.

²⁷ Norman Cigar: *Genocid u Bosni - Politika “etničkog čišćenja”*, Bosanski kulturni centar Sarajevo; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 1998., str. 41.

Uloga psihijatara u pripremi genocida

U stvaranju psihološke atmosfere za opravdavanje očekujućih zlodjela velike uloge su odigrali *psihijatri* Jovan Rašković, Jovan Striković i Radovan Karadžić. U njihovim govorima i publikovanim tekstovima dominirale su ideje o veličini i plemenitosti srpskog naroda, o povijesnom stradalništvu "nebeskog naroda", o nužnosti postojanja mržnje između Srba i nesrba. U pokušaju psihoanalitičkog tumačenja razlika između Srba, Hrvata i Bošnjaka, Jovan Rašković polazi od naučno sumnjive tvrdnje, da postoje "edipalni" i "kastriрани" narodi. On je, zapravo, isticao da većina Srba ispoljava simptome edipalne ličnosti. Bošnjaci se, pak, odlikuju osobinama analnih ličnosti. Ova distinkcija, kako ističe Jovan Rašković, ukazuje da Srbi *"posjeduju diktatorske kvalitete po prirodi zajedno sa agresivnim i otvorenim crtama. Edipova ličnost je veoma otvorena. To nije mračna ili prikriivena ličnost. To je jasna ličnost za koju mogu postojati samo dvije stvari - sve ili ništa.*

... Primijetio sam da su muslimani usmjereni ka analnoj fazi, a ta faza je psihološki okarakterizirana aktivnošću meditacije, činjenicom meditacije, koja je suštinska za njihov karakter. Njihova ličnost ima tendenciju da prisvaja stvari, da dominira kao šef, da vrednuje ljude prema onome što posjeduju, novcu koji zarađuju, njihovom socijalnom statusu, itd. Ova analna faza je, takođe, okarakterisana agresivnošću, preciznošću i čistoći do kraja i ovo ustvari pokazuje da prema muslimanskim dužnostima anus mora biti posebno čist. Nisam došao do ovih ideja fiksacije i čistoće kroz Kuran nego kroz moje vlastito iskustvo i određene socijalne i psihološke karakteristike.

Shvatio sam da je karakter Hrvata vezan za kastraciju. Kastriрана ličnost je samo po sebi, zatvorena i hermetička. Duboko zatvorena, stalno je izložena strahu da će biti kastriрана, da će je neko napasti, da će izgubiti nešto što isključivo njoj pripada. Karakter kastracije boji se da će biti zloupotrijebljen, da će biti tretiran bez digniteta.

... Prema mom istraživanju - koje mora biti predmet glavnih rezervi pošto teško da bih bio ozbiljan naučnik kad bih mislio da sam

otkrio univerzalni princip - Edipova ličnost i ona kastrirana se polariziraju. **Kastrirani i edipski žive ponekad u harmoniji, pod uslovom da kastrirani prepoznaje Edipa kao sastavni dio i dopunu.** Ali u situaciji gdje kastrirana ličnost počinje da sa visine gleda edipsku uz podozrenje, njihov odnos može postati veoma neugodan a sukob ovih ličnosti se manifestuje napadom među populacijom, što rezultira sukobom njihovih politika.”²⁸

Očito je da mišljenje Jovana Raškovića nema pouzdanu naučnu podlogu. Međutim, primitivni i manje obrazovani slušaoci su “psihološke spoznaje” o diferencijama između Srba, Bošnjaka i Hrvata, do kojih je došao Jovan Rašković, oduševljeno prihvatili. Iz njihovih govora su spoznali da su Srbi i “karakterniji” i “moćniji” i “bolji” u odnosu na Bošnjake i Hrvate i to oni treba da prihvate jer su to “naučne činjenice”. Jovan Rašković i Radovan Karadžić su uporno nastojali i da uvjere svoje pristalice i “osvijeste” neistomišljenike o tobože dugo pripremanoj i sada ispoljenoj “zavjeri protiv Srba”. Radovan Karadžić, “stručnjak za paranoju” je uporno ponavljao da su Srbi u opasnosti i da, zbog toga, Srbin može vjerovati samo Srbinu. Ako Srbi ne shvate da je za njih “pripremljena klaonica” spoznat će je kada dođe, ali tada će biti kasno. Sudeći prema ponašanju njegovih sljedbenika u toku agresije, Karadžićeva manipulacija masama je donijela ono što je željeno. Srbi su proganjali i ubijali pripadnike dva naroda, posebno bošnjačkog, s kojima su u Jugoslaviji živjeli “u bratstvu i jedinstvu”. Probudeni strah od Hrvata i Bošnjaka, strah od njihovih “genocidnih namjera” su nosioci i izvršioци genocida nad Bošnjacima i Hrvatima, prihvatili kao “alibi” za svoje zločine. *Srbi su ubijali i proganjali druge “po savjesti”, jer je “pravedno” ubijati i proganjati druge da Srbi ne bi doživjeli ono što im je “pripremljeno”- istrebljenje.*

Analiza podataka o stradanjima u toku agresije pokazuje koliko je i kakav udio, u psihološkoj pripremi genocida i urbicida, imao Radovan Karadžić, posebno njegove umješnosti u primjeni psiholoških znanja

²⁸ Citizens Commission on Human Right: *The minds behind ethnic cleaning*, Sarajevo, 1994., str. 14.

stečenih u Tavistock centru u Londonu. On je, nesporno je, dobro poznao psihološke mehanizme paranoidnog ponašanja, psihološke izvore straha na mitu stvorenih iluzija o “duhovnoj čistoći” srpskog naroda, a agresivnosti “žrtvenog jarca” koji je stavljen u uvjete stvarne ili fiktivne moći. Ove i druge psihosocijalne spoznaje su značajno doprinijele djelotvornosti njihovog propagadnog djelovanja. Sve što su govorili i pisali, Radovan Karadžić i drugi psihijatri, bilo je usmjereno osnovnom cilju: da podstaknu Srbe iz svih “srpskih zemalja” da “ustanu na noge”, da više ne “trpe zulume i nasilje” “Turaka” i “poturica”, da osnaže “časne pradjedovske iskone”. Koliko je Radovan Karadžić bio opsjednut fikcijom o Turcima kao okupatorima i Bošnjacima kao “nasljednicima tih okupatora” pokazuje sadržaj dijaloga između ruskog pisca Eduarda Limonova i njega. U trenutcima posmatranja, sa visinskog proplanka, opsjednuto Sarajeva Karadžić je rekao Limonovu: ***“Srbi i Muslimani, koji su ranije bili Srbi i koji su prešli na islam, dijele grad. Srbi su inače posjedovali svo zemljište, koje je nekad bilo jedna zemlja. Možda smo pregovarali oko teritorija, ali samo smo govorili oko toga. Ovo je naša zemlja. Turci su ovdje bili okupatori, a Muslimani su nasljednici tih okupatora.”***²⁹

Radovan Karadžić je slijedio svoga uzora i političkog istomišljenika Jovana Raškovića. Sa Raškovićem je obilazio razna mjesta Bosne i Hercegovine u kojima su, na manjim skupovima i mitinzima, psihološki pripremali Srbe za agresiju za koju su, iz pouzdanih beogradskih izvora, znali da će doći. U raznim verbalnim formama su ponavljali istu neistinu da su Srbi “žrtve ugnjetavanja” i da su za sve njihove nevolje krivi Hrvati i Muslimani. U cilju razvijanja nacionalističke euforije koristili su izraze koji su bili emotivno obojeni i koji su, u kolektivnom sjećanju Srba, bili duboko utkani. Između riječi katolik i riječi “ustaša” su stavljali znak jednakosti. Izrazima “Turci” ili “poturice” su znali da će, u glavama Srba, posebno u glavama manje obrazovanih i zatucanih, probuditi

²⁹ Isto, str. 19.

stoljećima razvijanu mržnju prema Turcima. Jovan Rašković je naslućivao kakve “povoljne” psihološke efekte može očekivati od svog, iskonstruisanog i više puta ponavljanog suda da “*sve što se stalno dešavalo Srbima, od Kosovske bitke do danas, je nesreća. Samo je Božija pravda spasila Srbe od istrebljenja, srpsko ime od izumiranja. Četiri vijeka, stotine hiljada pa čak i milioni Srba plaćalo je zbog svoje odanosti svojoj vjeri i naciji svojim životima. Srpski narod je umirao šest vijekova...*”³⁰

U atmosferi punoj euforičnog nacionalizma i osvetničkih strasti, govori Raškovića kao i govori drugih intelektualaca, medijskom propagandom veličanih, su oduševljno prihvaćani. Mase su u njihovim govorima nalazili ono što su tražili, nalazili su podsticaj i ohrabrenje za “konačni obračun sa vjekovnim ugnjetačima”. Oni su znali da će naići na odobravanje i saglasnost “malih ljudi”, jer su “*euforične i obmanute mase ponesene prizemnim motivima bujale na svakom mjestu i stizale na skupove s oduševljenjem sumnjivih ličnosti da bi primile potvrdu svojih želja - govore o svojoj veličini, povijesti i kulturi, kao i servirane izmišljotine o ugroženosti srpstva i spremnosti Srbije da se zaštiti od takvih opasnosti. Bila su to u osnovi okupljanja obmanutih dušebrižnika za rat protiv svojih susjeda. Njima se u nacionalističkoj dekoraciji obratio “vožd” neonacističkim vokabularom i najavio odlučnost Srbije da se “brani” od izmišljene ugroženosti, odnosno od susjeda koje namjerava napasti, a koji tobože narušavaju njen integritet, što je bilo ideološko blefiranje ponavljano na takvim skupovima.*”³¹

Analiza karaktera i smjera društvenih procesa nedvojbeno pokazuje da bi se dogodilo ono što se stvarno dogodilo i da su intelektualci “ostali po strani”. Međutim, takođe je očito da procesi realizacije planiranog genocida nad Bošnjacima ne bi imali takve krvoločne tokove i ishode. Intelektualci su “opravdavali” genocid nad Bošnjacima “povijesnim činjenicama”, uzvišenim ciljevima “nebeskog

³⁰ Isto, str. 10.

³¹ Rasim Muminović: *Zarobljeni um*, Harfo-graf, Tuzla, 2000., str. 308.

naroda”, visokomoralnoj potrebi služenja domovini. Njihov udio u manipulacijama i pripremi masa za genocid je zaista velik i, zbog toga, njihova odgovornost za zločine nije mnogo manja od odgovornosti vojnih i političkih nosilaca i izvršilaca zlodjela. *“Najveću odgovornost - ističe Srđa Popović - imaju srpski intelektualci, jer su bili ushićeni opštom euforijom i od toga su imali materijalne koristi, pošto su postali ideolozi tog nacionalnog pokreta. Zadatak inteligencije jednog naroda ne treba da bude u tome da prati sve emocije, predrasude, zablude svog naroda. Narodu bi mogao bolje služiti ako bi izneli svoju kritičku svest, a u nekom trenutku, mogli bi i da se raziđu od naroda, ukoliko bi on krenuo pogrešnim pravcem a prema svom iskrenom ubeđenju i po svojoj savesti. To intelektualac mora da kaže i po ceni da bude izolovan.”*³²

Motivacioni agensi genocida

Psihosocijalni izvori genocida nad Bošnjacima su sadržani u strukturama ličnosti idejnih začetnika, propagatora i izvršilaca zločina i u, ideologijom zatrovanoj, atmosferi izvan njih. Namjera i čin genocida su rezultanta sklada između velikodržavnih i nacionalističkih koncepcija srpskih, a kasnije, i hrvatskih vlastodržaca i dugo nošene spremnosti pojedinaca i grupa pojedinaca da pripreme genocida nad Bošnjacima prihvate *potrebnim i opravdanim činom*. Srbijanska politička elita usmjerila je svoje djelovanje u dva, na psihološkim spoznajama dobro utemeljena pravca: (1) u iznalaženje i znalačku primjenu “prihvatljivih razloga” za genocid nad Bošnjacima i (2) u maskiranje genocidnih namjera “društveno opravdanim razlozima”. Podsticala je ispoljavanje stoljećima razvijanih mitova o stradalništvu srpskog naroda od “turskih zuluma”, samouvjereno su iznosili “istine”

³² Srđa Popović: *Put u varvarstvo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000., str. 153.

o ugroženosti Srba u Bosni i Hercegovini, osporavali su Bošnjacima autohtnost i nacionalni individualitet (prezentirali su “istorijske dokaze” o Bošnjacima kao Srbima muslimanske vjeroispovijesti), pripisivali su Bošnjacima “fundamentalističke” i antisrpske zločinačke pobude i slično. Vladajući režim Srbije je, na neistinama, uvjeravao i mobilizirao domaću i svjetsku javnost u pravičnost i pravednost njenih agresivnih i genocidnih planova. Tvrdili su da oni ne napadaju druge već se brane od drugih. U Bošnjacima, kao “fundamentalistima”, su utkani “džihadski porivi”. “Dobro su naoružani” pa, zbog toga, žele napasti “miru odanu” JNA. Islamski vjeroučitelji govore o islamu kao jedinoj “pravoj vjeri” iako se “zna” da samo pravoslavna vjera može biti “jedina prava vjera”.

Motivirani spoznajom o svojoj stvarnoj oružanoj moći i oružanoj nemoći Bošnjaka, srpska vladajuća elita je, i prije početka agresije, vidljivo ispoljavala tokove i ishode svojih “miroljubivih namjera.” Prva, manja zvjerstva, su nosila u sebi “upozerenje” *šta ih čeka* ako ostanu u svojim domovima. Prva zlodjela su bila i opomena “kolebljivim Srbima” šta i njih čeka ako ne idu putevima kuda idu svi Srbi - putevima progona, mučenja i ubijanja svojih prvih susjeda. “*Prvobitni šokovi - ističe Norman Cigar - uzrokovani masovnim napadima na civile, kao i brze kampanjske akcije, doprinijeli su, u početnoj fazi, da se ljudi odluče da idu, što je, bez ikakve sumnje srpsko rukovodstvo upravo željelo. Dodatna korist, koju je donosila upotreba zvjerstava, bilo je paljenje etničkih strasti i osveta, što je trebalo da natjera i one Srbe koji su bili protiv takve politike da se pridruže svom nacionalističkom rukovodstvu.*”³³ Rijetki pojedinci su prećutno osuđivali genocid nad Bošnjacima, a nekoliko istaknutih intelektualaca su se i javno suprotstavili zlodjelima.

³³ Norman Cigar: *Genocid u Bosni - Politika “etničkog čišćenja”*, Bosanski kulturni centar Sarajevo; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 1998., str. 82.

Zašto je većina Srba Bosne i Hercegovine aktivnim učešćem u ostvarivanju teritorijalnih pretenzija i genocidnih planova Slobodana Miloševića i njegovih sljebenika podržavala ovu grozomornu politiku? Zašto su i oni koji nisu odobravali nasilje prema Bošnjacima izabrali *pasivnost* kao, kako su oni mislili, jedini mogući vid reagiranja? Psihosocijalnih, kao i drugih razloga ima više ali, između njih, moguće je izdvojiti najvažnije: *naglašavanje "srpske ugroženosti", prikrivanje istine o osobinama i ponašanju Bošnjaka stereotipima, formiranje uvjerenja, putem medija, o Bošnjacima kao "uljezima na srpskoj zemlji", razvijanje izuzetne osobitosti kod svakog pripadnika srpskog naroda tvrdnjama o "vjerskoj, nacionalnoj i kulturnoj superiornosti Srba", podsticanje mržnje prema svim državama koje su, u medijskim propagandnim porukama, proglašene neprijateljskim državama. "Neprijateljstvo" zemalja koje je srpski režim proglasio neprijateljima, se manifestovalo u parolama, tekstovima, govorima na mitinzima. "Posebni motivi za navodno neprijateljstvo prema Srbima - ističe Norman Cigar - bili su raznoliki, uključujući i: želju Vatikana da podrije pravoslavlje; težnju za obnovu Habzburške i Otomanske imperije; izlazak Njemačke na "topla mora"; balkansku naftu i trgovačke puteve prema istoku; (...) i želju Njemačke da se osveti za poraz u Drugom svjetskom ratu."*³⁴ Stalno uvjeravanje, perfidnim propagandnim mjerama, pokrenutih masa politička i vojna elita je postigla ono što je željela. Željela je da u svijesti svakog Srbina probudi strah od "islamskih fundamentalista", od "Turaka" koji žele vratiti moć koju su imali nad srpskim narodom više stoljeća. *Probudeni strah*, od stvarnog ili izmišljenog neprijatelja, je bitan preduvjet nastanka *agresivnosti*. Iako su, u uvjetima u kojima se nalazio bošnjački narod, sve tvrdnje o pripremi Bošnjaka za rat sa Srbima bile *iskonstruisane* u centrima propagande, one su prihvaćane kao *tačne*. Prihvaćane su jer su propagandne poruke, posebno one koje su oblikovane u masovnim

³⁴ Norman Cigar: *Genocid u Bosni - Politika "etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar Sarajevo; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 1998., str. 95.

U toku psihološke
pripreme agresije i
genocida sve mjere i
postupci su tretirani
"opravdanim":
izvrtanje povjesnih
istina,
njegovanje para-
noidnih pretpostavki
kao "dokaza" o
ugroženosti Srba,
oživljavanje mitova,
izdizanje malih bita-
ka pa, čak, i poraza
u velike
pobjede "časne" i
"viteške" srpske
vojske.

medijima kontroliranim od političkih i vojnih vođa, bile zasnovane na emocionalno protivrječnim stanjima: na osjećanju višestoljetne pokornosti i poslušnosti utkane u kolektivno nesvjesnom i podsticanom, u uvjetima pripreme za genocid, osjećanju superiornosti srpskog naroda nad drugim narodima. U tumačenju mogućih motivacionih izvora genocidnih pobuda i ponašanja Srba ne treba zanemariti i uticaj kulturnih osobenosti svakog naroda, pa shodno tome i srpskog. Ervin Staub ukazuje na tu činjenicu riječima da *“najveći broj kulturnih struktura ispoljava neke predispozicione karakteristike za grupno nasilje, a izvjesne kulture nose konstantni potencijal za to. Takođe, u okolnostima slabo razvijenih kulturno-socijalnih standarda a naglašenih životnih problema, moguće je očekivati grupno nasilje. Kulturno self-koncept naroda značajno doprinosi povećanoj potrebi za odbranom kolektivno psihološkog sebstva. Ovu potrebu pojačava osjećaj superiornosti, zapravo osjećaj da si bolji od drugih i da imaš pravo da njima vladaš. Drugi motivacioni činilac za psihološku samoodbranu je kolektivna sumnja u sebe. Kada se osećanje superiornosti kombinuje sa naglašenom (i često nepriznatom) sumnjom u sebe, njihov doprinos mogućnosti pojavljivanja genocida i masovnih ubistava može biti izuzetno velik.”*³⁵

Grupna vjerovanja i osobna poslušnost

U pokušaju rasvjetljavanja prirode i smjera motivacionih činilaca genocidnog ponašanja pojedinaca i grupa pojedinaca nailazimo na mnoštvo mogućih psihosocijalnih razloga. Svaki od mogućih razloga mogao je uticati, više ili manje u procesu *buđenja latentnih* genocidnih pobuda ili pak u procesu *uvjeravanja* o potrebi genocidnog ponašanja. Iako je ispoljavanje genocidnih namjera i genocidnog ponašanja moguće dovesti u vezu sa izoliranim djelovanjem svakog

³⁵ Ervin Staub: *The Roots of Evil*, Cambridge, University Press, 1995., str. 18 - 19.

psihosocijalnog razloga, ipak, za pouzdanije objašnjenje masovnog ubijanja Jevreja u Drugom svjetskom ratu i Bošnjaka u periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu (1991-1995.), opravdano je tvrditi da se dublji psihosocijalni uzroci nalaze u *sjedinenom i sinhroniziranom djelovanju* svih, potencijalno mogućih, psihosocijalnih uzroka genocidnog ponašanja pojedinaca i grupa pojedinaca. Samo “ideološki prihvatljiv” sklop ovih genocidno determinirajućih faktora, zapravo *faktora koji djeluju, u i izvan ličnosti, pojedinca*, mogao je podstaknuti ne samo ranije pripremljene, već i obične Srbe da krenu putevima zla, putevima progona, mučenja i ubijanja nersba, posebno Bošnjaka. U širem poimanju svi činiooci koji djeluju izvan ličnosti su činiooci *kulture*. U pripremi genocida nad Bošnjacima naglašavan je monolistički model društvenog uređenja. U stalnom i, na različite načine, ponavljanom planu srpskog režima da Srbi mogu biti sigurni samo u jednoj državi, u državi u kojoj neće biti granica između Savezne Republike Jugoslavije i međunarodno priznatih država, jasno je izražen otpor prema pluralističkom modelu kulture, ustvari prema svakom vidu zajedničkog življenja ljudi *različitog nacionalnog i vjerskog identiteta*. Parola “Svi Srbi u jednu državu” sadržava isto ono što je sadržano u proklamovanom stavu Adolfa Hitlera: “**Jedan narod, jedno carstvo, jedna volja.**”

Florence Hartmann ističe da su Srbi nastojali ostvariti svoje teritorijalne pretenzije metodom terora, vidovima nasilja između kojih mnogi nisu primjenjivani ni u najmračnijim periodima ljudske povijesti. Dokazi o srpskom *kršenju međunarodnog humanitarnog prava* su brojni: “*granatiranje građana, prvo u Sarajevu, a nakon toga i u drugim opsjednutim mjestima; masakri u toku osvajanja, a nakon toga forsirana evakuacija civila radi promjene etničke strukture određenih područja; nezakonito zatočenje civila u koncentracionim logorima; torture; sistematsko silovanje; prisvajanje i pljačkanje privatne imovine; sistematsko uništavanje kulturne i religiozne baštine u osvojenim teritorijama sa jedinim ciljem, ciljem eliminacije nesrpskih tragova; korištenje zatvorenika kao živih štitova na prvim*

linijama fronta i u minskim poljima; i mučenje gladovanjem civila koji pružaju otpor - su samo neki vidovi kršenja međunarodnog humanitarnog prava i zakona rata koje su Srbi ispoljili."³⁶

U nacionalnom i (ili) vjerski jednoobraznom konceptu društvenog življenja izrasta potreba za *autoritarnim vođenjem* s jedne strane i *slijepom* poslušnoću s druge strane. Slobodan Milošević, ohrabren podrškom nacionalističkom idejom oduševljenih intelektualnih krugova, je preuzeo ulogu vođe srpskog naroda. U njegovim mnogobrojnim izjavama i ponašanju dominirala je ista pretenzija političkih i vojnih aktera "srpskog preporoda" da vojnom silom ostvare teritorijalno širu, "etnički čistu" i monolistički ustrojenu srpsku državu. Nije slučajno što je za početak realiziranja ranije koncipiranih agresivnih i genocidnih planova izabran Gazi Mestan, uzvišica u blizini Prištine na kojoj je vođena bitka 1389. godine između turske i srpske vojske. Šesto godina je, iz generacije u generaciju, prenošena neistina o ovoj borbi i njenom ishodu. U razvijanom mitu poraz je veličan kao pobjeda, o turskim vazalima su izmišljane priče i pjevane pjesme o njihovom junaštvu, podmuklo i nečasno ubijanje cara Murata je veličano kao gest hrabrosti i pravednosti. Na proslavi u Gazi Mestanu oko milion Srba je ohrabreno govorom Slobodana Miloševića da su, u ime "odbrane s ugroženog srpskog integriteta", opravdani svi vidovi djelovanja pa, shodno tome, i agresivni i genocidni. Sve je to sadržano, kako ističe Vid Pečjak, u "*glavnom sloganu: Slobodane, daj nam oružje. Milošević, Karadžić i drugi lideri su držali ratničke govore. Milošević je obećao da niko više ne smije tući Srbina (govor na Gazi Mestanu 1989) a Karadžić je uzvikivao da je srpska nacija sveta nacija i da je Bog Srbin (govor u Banjoj Luci 1991). Zbog osjećaja tjeskobe ljudi su inklinirali poistovjećenju sebe sa "terapeutom" (psihijatar Karadžić je to uočavao), pa je i zbog toga njihov uticaj na mase bio velik i dubok.*"³⁷

³⁶ *Crime of war*, Edited by Roy Gutman and David Rieff, New York - London, 1999., str. 55.

³⁷ Vid Pečjak: *Psychological model of war readiness and war porticipation*, Review of Psychology, 1997., 1 - 2, str. 79.

Šta je navelo obične Srbe da vrše zločine ili da ih "samo" prećutno odobravaju? Razlozi o kojima smo govorili djelovali su, očito je, i na potencijalne izvršioce genocida i na "neutralne očevice." Međutim, vidljivo je da su osobe koje su realizirale ciljeve idejnih začetnika i podstrekača genocida dobili *legitimitet za zločine*. Legalne vlasti su odobravale pa, čak, i nagrađivale zlodjela pojedinaca. Izvršioци genocida su svoje zločinačke nakane i zločinačka djela doživljavali kao *časna i pravedna djela, kao dokaz osobne izuzetnosti i duboke odanosti "uzvišenim ciljevima nebeskog naroda."* U atmosferi punoj mitova i osvetničkih strasti progon, mučenje i ubijanje Bošnjaka nije praćeno ni *osjećajem grižnje savjesti, niti najmanjim kajanjem a ni strahom od odgovornosti za zločine*. Svoje neljudske činove su racionalizirali uvjerenjima o Bošnjacima kao glavnim "krivcima" zle sudbine Srba, jer u ovakvoj *"atmosferi, prikazujući Muslimane negativcima i dehumanizirajući ih, nije bilo iznenađujuće što je tako mnogo Srba bilo spremno počiniti zvjerstva, ne sumnjajući u to što čine. Korištenje stereotipa nije služilo samo za mobilizaciju Srba već i za trpanje Muslimana u zajedničku kategoriju opasnih, tuđih i nepopravljivih neprijatelja protiv kojih je i legalno i moralno prihvatljivo, pa čak i obavezno, koristiti sva raspoloživa sredstva."*³⁸

Opiti Stanley Milgrama o poslušnosti su pokazali koliko su obični ljudi spremni da izvršavaju želje, zahtjeve ili naredbe autoriteta pa, čak i onda, kada odluke autoriteta podrazumijevaju nanošenje boli drugim osobama. U atmosferi autoritarnosti kakva je u toku pripreme i izvršavanja genocida nad Bošnjacima vladala u Srbiji i drugim "srpskim zemljama", odanost i *poslušnost* "voždu" Slobodanu Miloševiću su bili nužni ishodi te atmosfere. Iako se poslušnost pojedinaca i grupa pojedinaca može tretirati važnim psihosocijalnim razlogom pokornosti masa jednoj osobi, ipak se u tumačenju nastanka i manifestacije genocida nad Bošnjacima moraju uzeti u obzir i drugi psihološki činioци. Nužno je uočiti prirodu i smjer unutrašnjih,

³⁸ Norman Cigar: *Genocid u Bosni - Politika "etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., str. 98.

motivacionih i emocionalnih, činilaca ličnosti, kao i sklopa okolnosti izvan ličnosti, koji su omogućili da se osobine **odanosti i poslušnosti vodi** “proglase” bitnim dimenzijama patriotizma. Mora se imati na umu da “*motiv poslušnosti rezultira iz želje da se slijedi vođa, da se bude dobar član grupe, da se pokaže respekt prema autoritetu. Svi oni koji voljno prihvataju autoritete usvajaju i njihove poglede i ideologiju. Upravljanje koje uzima u obzir udio kulturnih dispozicija, iskustvenog doživljaja teških životnih uvjeta, motivacije koja rezultira iz njih, inklinacije prema načinima zadovoljavanja motiva više sjedinjuje ljude nego poslušnost zbog straha ili respekta.*”³⁹ Ervin Staub ukazuje na značaj Milgramovih spoznaja ali ne zanemaruje i gledišta Ericha Fromma i Alice Miller. Erich Fromm analizira razloge odanosti najvećeg broja Nijemaca Hitleru od početka njegovog uspona do poraza. Razlozi se nalaze u nemogućnosti pojedinaca da, zbog razvoja u uvjetima autoritarne kulture, preuzmu vlastite odgovornosti u životu. Izlaz iz bjekstva od slobode je u poslušnosti vođi. Unutrašnja potreba za submisivnošću je povezana sa nesposobnošću pojedinca da savlada životne poteškoće. U autoritarnoj obitelji, smatra Alica Miller, nije moguće formirati nezavisne ličnosti. Zavisne ličnosti osjećaju potrebu za “jakim osobama” koje će oni, ne razmišljajući o mogućim posljedicama, pokorno slijediti.

Uloga Srpske pravoslavne crkve i srbijanskih orijentalista

Psihosocijalni izvori genocida nad Bošnjacima su sadržani u postupcima i ponašanju pravoslavnih svećenika i srbijanskih orijentalista. Crkveni dostojanstvenici su zloupotrebom vjerskih osjećanja podsticali i hrabрили nosioce i izvršioce genocida nad Bošnjacima. Ispoljavanje vjerskih osjećanja je politizirano. Srpska pravoslavna crkva je, raznovrsnim mjerama i postupcima, motivirala

³⁹ Ervin Staub: *The roots of evil*, Cambridge University press, 1995., str. 29.

građane na odanost vladajućem režimu. Vjeru i odanost građana Srpska crkva je ostvarivala: *opravdavanjem* teritorijalne pretenzije srpskog režima, *povećavanjem* emocionalne tenzije žitelja gradova i sela unošanjem genocidne ideologije u vjerske okvire, *širenjem* neistina o islamu kao tuđinskoj i agresivnoj vjeri, *osporavanjem* moralnog digniteta autorima naučno validnih tekstova o karakteru islamskog učenja i, posebno, *davanjem* crkvenog blagoslava i oprosta izvršiocima genocida. Podsticanje nasilja od strane Srpske crkve se, kako ističu dobri poznavaoци njenog nastanka i načina djelovanja u ranijim epohama, moglo očekivati. Milorad Tomanić ukazuje na tu činjenicu temeljeći je na riječima Erazma Roterdamskog: "I kako je hrišćanska crkva stvorena krvlju, krvlju se učvrstila, krvlju se uvećala, njeni poglavari upravljaju i danas s mačem u ruci, kao da je Hrist nestao, pa svoje vernike ne može da brani na svoj način", kaže Erazmo Roterdamski u svojoj "Pohvali ludosti." Ove Erazmove reči primenjive su i na Srpsku crkvu, jer je i ona stvorena, učvršćena i uvećana na ljudskoj krvi i to uglavnom delanjem trojice najistaknutijih predstavnika dinastije Nemanjića: Stefana Nemanje, kralja Milutina i cara Dušana. Sva trojica su i te kako bili svesni značaja nasilja u državnim poslovima i tu svest su demonstrirali kroz ceo svoj život i delo, stvorivši moćnu srpsku srednjovekovnu državu i podigavši Srpsku crkvu na nivo patrijaršije."⁴⁰ Ukazujući na neraskidivu vezu između nacionalnog i vjerskog identiteta i prihvatajući progone, mučenje i ubijanje Bošnjaka kao ostvarivanje povjesno dugo čekajuće "prevlasti pravoslavne vjere nad islamom", Crkva je "kroz takvo stanovište vidjela ne samo mogućnost promocije duhovnih interesa, već, takođe, i odskočnu dasku koja će je izbaciti u sfere većeg značaja u političkoj areni i povećati broj njenih odanih sljedbenika, zahvaljujući vodećoj ulozi u tom pitanju. Čak i kada su u svojim propovijedima podcrtavali duhovne interese, ove ideje su često bile

⁴⁰ Milorad Tomanić: *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001., str, 195.

izražavane u svjetovnoj formi.”⁴¹ Srpska pravoslavna crkva nije uradila ono što je, po svim Božijim zakonima, mogla i trebala. Umjesto da zaštiti nejake i nedužne od svirepih pobuda i ponašanja pripadnika svoga naroda, Crkva je nastojala da pojača probudene osvetničke strasti, da oslobodi nosioce i izvršioce genocida od moralne odgovornosti, da vjernike uvjeri da je pravoslavlje “jedina prava vjera”. Bećir Macić ukazuje na politizaciju crkve tvrdnjom da se “*unutar crkvenih krugova formiralo veoma militantno i agresivno jezgro koje, umjesto vjerski, sve više djeluje politički, sa svojom nacionalističkom opcijom za razrješenje jugoslovenske krize. Pravi primjer za to je Srpska pravoslavna crkva čija je struktura bila u funkciji agresije, u interesu tobožnje odbrane “srpstva, svete srpske zemlje, srpskih grobova.”*⁴² Ideolozi “svesrpskog nacionalnog preobražaja” su uočili i koristili visoku motiviranost Crkve za istu mračnu ideologiju koju su oni, uz pomoć srpskih masa, revnosno pripremali i još revnosnije ostvarivali. Srpska pravoslavna crkve ne samo da se ne distancira od nasilja i zločina, već “*igra ulogu najernje saučesnice u srpskim klanjima i ubijanjima nesrpskih naroda, a time odbacuje svoj svetački oreol i humanističku misiju. U njoj su sveci nemanjički vladari koji bi mogli uspješnije personificirati grubosti prirodnih sila nego svece, naročito u poređenju sa helenskim bogovima koji simboliziraju ljudske vrline, a koje pravoslavlje negira kada blagoslovi klanja ljudi i silovanja žena. Dok se Heleni preko svojih bogova klanjaju moćima ljudskih vrlina kao idealima ljudskih sposobnosti, svetosavlje škropi svojom vodicom aktere genocida nad nesrpskim narodima pa njen blagoslov pada na srpskog četnika s kokardom na kapi, kamom među zubima, puškom u jednoj i vatrom u drugoj ruci kao simbola srpstva.*”⁴³

⁴¹ Norman Cigar: *Genocid u Bosni - Politika “etničkog čišćenja”*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., str. 40.

⁴² Bećir Macić: *Agresija nakon agresije*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2001., str. 19.

⁴³ Rasim Muminović: *Zarobljeni um*, Harfo-graf, Tuzla, 2000., str. 205.

Srpska pravoslavna crkva nije iskazala ni žaljenje ni osudu genocida nad Bošnjacima čak i onda kada je svjetska javnost to od nje jasno ili prećutno tražila. Predstavnici međunarodne zajednice su kasnije spoznali koliko su njihova traženja a, ponekad i zahtjevi, u tom smislu bili produkt njihovog neznanja duboke povezanosti između ciljeva srpskog režima i ciljeva Crkve. Psihološka analiza izjava i ponašanja patrijarha Pavla i većeg broja srpskih sveštenika jasno pokazuje suprotnost između crkvenih proklamacija i stvarnog ponašanja. Izricane su uopćene osude nasilja, a u praksi su srpski sveštenici, *podsticanjem* i “svetom” *podrškom nasilja*, davali legitimitet genocidnoj politici SDS i srpskoj vladi. Ponašanje Srpske crkve, prije i u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, je u skladu sa povijesnim činjenicama da “bez mača svetog kralja Milutina Srpska crkva se ne bi tako uvećala i zasijala punim sjajem. I na kraju, bez osvajanja i nasilja cara Dušana, kojeg su s razlogom nazvali Silni, bez popaljenih gradova i sela, bez ‘preklanih vratova’ Grka i Albanaca, niti bi se Dušan mogao proglasiti carem, niti bi Srpska crkva mogla postati patrijaršija. Koliko god to surovo zvučalo, zaključak je jasan: Srpska crkva, kao i sve druge hrišćanske, utemeljena je, učvršćena (pokolj bogumila) i uvećana, tj. podignuta na patrijaršijski nivo (stradanja Grka i Albanaca), na ljudskoj krvi.”⁴⁴

U javnim izjavama pravoslavnih sveštenika i u toku vjerskih procesa su glasno izgovarane razne neistine, stereotipi i predrasude o Bošnjacima. Tvrdili su, između ostalog, da Bošnjaci, u “nesvjesnim dubinama nose potrebu za mučenjem i ubijanjem kršćana”, da islam ne prihvata suživot različitih vjera, da će Srpska pravoslavna crkva rado primiti Muslimane iako su “napustili pravoslavlje” ako se prethodno “pokaju”, ali da su Srbi “bliže nebesima” ako pobiju više “nevjernika”. Nesporna odgovornost Srpske pravoslavne crkve za učinjeni genocid nad Bošnjacima je *očita*. Srpska pravoslavna crkva “*nije samo propustila da osudi sve srpske zločine, ona je obezbjeđivala sveštenike*

⁴⁴ Milorad Tomanić: *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001., str. 201.

za armiju bosanskih Srba i ohrabrivala je operacije protiv Muslimana. Tako su regruti bosanskih Srba izgovarali zakletvu pred pravoslavnim sveštenicima, dok su pravoslavni velikodostojnici blagoslovili snage bosanskih Srba pred odlazak u akcije, kao što je naprimjer elitna jedinica komandosa "Panteri", koja je bila optužena da je počinila brojna zvjerstva.⁴⁵ I danas, šest godina nakon Dejtona, Srpska pravoslavna crkva nije ispoljila kajanje zbog očiglednih zločina na nesrbima, posebno Bošnjacima, kojim je, zloupotrebom vjerskih osjećanja, značajno doprinijela. Ona i danas istrajava u uvjerenju da je pravoslavna vjera najuzvišenija vjera, da je ona iznad svih drugih vjera. Unosila je, a i sada unosi, u svijest pripadnika srpskog naroda ono što je psihijatar Rašković isticao da je "srpski narod uvijek bio narod tragične sudbine, neka vrsta božanski rođenog naroda, naroda sa Neba i naroda Smrti. Veza između Neba i nacionalnog usuda stvorila je specifičnu psihologiju i društvene uslove. Ona je stvorila uslove za religijsku sudbinu etničkog bića."⁴⁶

U stvaranju psihosocijalne atmosfere pogodne za ispoljavanje genocidnih namjera i genocidnog ponašanja pored ideologa, književnika, novinara, pravoslavni svećenika značajnu ulogu su odigrali i srbijanski orijentalisti. Srbijanskih orijentalista je, u odnose na druge "nevladine" i "nepolitičke" strukture, izrazito mali broj ali njihov uticaj na srpske mase, u procesu motiviranja za genocid, je bio dosta zapažen. Njihova "moć" je proizilazila iz karaktera profesionalnog interesovanja i naučnog statusa. Njima se vjerovalo jer su slušaoci mislili da govore u ime orijentalističkih nauka. Međutim, oni su govorili o islamu falsifikatima, iskrivljavanjima naučnih spoznaja, prilagođavanjem svojih zloupotreba i predrasuda dnevnim političkim ciljevima velikosrpskih nacionalista. Sigurno je da oni nisu mogli spriječiti davno pripremljene planove o uništenju nesrba, posebno Bošnjaka, na

⁴⁵ Norman Cigar: *Genocid u Bosni - Politika "etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar, 1998., str. 87.

⁴⁶ Citizens Commission on Human Rights: *The Minds Behind Ethnic Cleansing*, Sarajevo, 1994., str. 22.

svim područjima za koje su srpski ideolozi tvrdili da pripadaju, u njihovim glavama stvorenoj državnoj tvorevini, "Velikoj Srbiji", ali su mogli nepodržavanjem ili, što bi bilo još snažnije, ukazivanjem na naučne istine o islamu, *oslabiti oštricu* srpske propagande koja se izdašno koristila "naučnim spoznajama orijentalista" o islamu kao vjeri i islamu kao pogledu na čovjeka. Oni su publikovali studije i knjige o islamu, ali to nisu bile naučno utemeljene studije, već njihove projekcije. Njihove "naučne studije" o islamu nisu imali onoliki uticaj na mase koliko su imali njihovi propagandni nastupi u masovnim sredstvima komunikacija u kojima su, kad god su željeli, mogli sudjelovati. Bile su im dostupne sve važne političke odluke prema kojima su oni podešavali "naučne argumente". Orientalisti su, stalnim destruktivnim medijskim djelovanjem, *"postali aktivna strana u etničkom čišćenju. Umjesto korištenja svoje priznate ekspertize da se suprotstave procesu viktimizacije, oni su počiniocima genocida stavili na raspolaganje svoj jedinstveni kredibilitet kako bi izdvojili, izolirali i osudili muslimansku zajednicu, i antimuslimansko djelovanje učinili intelektualno prihvatljivim. Tako su osnažili kredibilitet krovne nacionalističke ideologije i vjerovatnost da će ona zadobiti podršku srpske javnosti.*"⁴⁷

U psihološkom tumačenju karaktera i smjera destruktivnog djelovanja onih od kojih se takav trend u ponašanju nije mogao očekivati - *od svećenika i od orijentalista* nužno je, po našem mišljenju, uzeti u obzir četiri činjenice: **(1) podsticajnost psihosocijalne atmosfere stvorene djelovanjem usmjeravanih i kontroliranih medija, (2) osobenost karaktera najagilnijih pojedinaca koji su, zahvaljujući dobijenim ili izbornim statusom, smatrani najuglednijim osobama u svojim profesionalnim grupama, (3) prećutna ili ispoljena spremnost većine na poslušnost "višim", bez obzira iz kojih centara moći dolaze, radi zaštite od "ugrožavanja**

⁴⁷ Norman Cigar: *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000., str. 62.

vlastitog nacionalnog i vjerskog identiteta” i (4) realnost izrazite vojne premoći i objektivne vojne nemoći onih koji su se “pripremili da pokore i istrijebe srpski narod”. Analiza zbivanja u Srbiji i Crnoj Gori, a naročito zbivanja koja su započeta govorom Slobodana Miloševića na Gazi Mestanu 1979. godine, nedvojbeno pokazuju da je stvorena, vrlo podsticajna, psihosocijalna klima za genocid, da su u tim zbivanjima vidnu ulogu, pored ideologa i književnika, igrali svećenici Srpske pravoslavne crkve i orijentalisti, da je većina u atmosferi “induciranog straha od neprijatelja” i realnog procjenjivanja vojne prednosti JNA ispoljila spremnost na pokornost i izvršavanje naređenja. Samo nekoliko istaknutih intelektualaca je izrazilo svoje protivljenje medijskim genocidnim podsticajima, samo mali broj je ukazao na pogibeljnost ideje o “Velikoj Srbiji” i agresivnih pretenzija Slobodana Miloševića i njegovih sljedbenika. U uvjetima izrazite manipulacije masama, stavovi razumnih pojedinaca nisu doživljeni kao prilika za “otrežnjavanje” medija (koji su opravdavali agresivne pobude i ponašanja masa), već su poslužili ideolozima nacionalizma da ih proglase “izdajnicima domovine”. Neki su proglašeni “izdajnicima”, a drugi su protjerivani i zatvarani. I u ranijim autokratskim režimima, u državama u kojima su stereotipi i predrasude bili preferirani, u kojima je kulminacija nacionalističkih strasti dostigla najviši vrh, desilo se isto sa pojedincima koji su se protivili režimu i upozoravali na pogibeljenost agresiji sklonih masa. Pojedince “koji su govorili istinu o pojedinom režimu protjerali su, zatvorili ili ubili oni koji su bili na vlasti, a čiji je bijes izazvan. Bez sumnje, uobičajeno je objašnjenje da su bili opasni za njihov cijenjani poredak, pa im je njihovo ubijanje izgledalo najbolji način da se zaštiti status quo. To je dosta istinito, ali ne objašnjava činjenicu da su oni koji su govorili istinu bili tako duboko omraženi čak i kada nisu predstavljali stvarno ugrožavanje utvrđenog poretka. Vjerujem da razlog leži u tome što oni, govoreći istinu, mobiliziraju otpor kod onih koji je potiskuju. Tim drugima istina je opasna ne samo zato što može ugroziti njihovu vlast, već zbog toga što skriva njihov cijeli svjesni sistem orijentacije, lišava ih njihovih racionalizacija i može ih čak prisiliti da drugačije djeluju. Samo oni

koji su proživjeli proces osvješćavanja važnih potisnutih impulsa poznaju prevratnički osjećaj zbuđenosti i smetenosti koji se javlja kao rezultat. Nisu svi ljudi voljni upustiti se u te pustolovine, a najmanje oni koji bar na trenutak profitiraju jer su slijepi.”⁴⁸ Defanzivna agresija koja je, pored maligne agresivnosti, podsticana u aranžiranoj psihosocijalnoj atmosferi su ostvarivane sa znanjem da se “*pranje mozga može pojaviti samo među ljudima. Da bi se uvjerio narod u to da je ugrožen, potreban je, iznad svega, medij jezika: bez toga bi gotovo sva sugestija bila nemoguća. Osim toga, potrebna je i društvena struktura koja pruža dovoljnu osnovu za pranje mozga.*”⁴⁹

Mediji su doprinosili negativnom usmjeravanju masa zahvaljujući aktivnom sudjelovanju istaknutih pojedinaca u ostvarivanju istih genocidnih ciljeva. Eksperimentalna istraživanja socijalnih psihologa su pokazala da se pod uticajem *autoriteta* mijenjaju stavovi *većine*. Promjene u stavovima većine se objašnjavaju ili djelovanjem *sugestije* ili mehanizmom *racionalizacije*. U atmosferi kakva je bila u vrijeme pripreme agresije i genocida, a naročito u toku njihovog ostvarivanja, značajan uticaj autoriteta je rezultirao i iz *sugestije* i iz *racionalno* prihvaćenih razloga prezentiranih od autoriteta. Pokrenute srpske mase su ispoljile izrazitu poslušnost prema autoritetima i zbog činjenice što su, izrazito uticajni pojedinci, obavljali profesionalne dužnosti za koje se unaprijed moglo pretpostaviti da ih obavljaju visoko moralni i znanjem obdareni ljudi. Probuđene mase (“pokreti naroda”) nisu mogle ili nisu htjele prihvatiti činjenicu da je u pitanju *zloupotreba vjere* (pravoslavni *svećenici*) i *nauke* (orijentalisti) a ne časno djelovanje ljudi koji su educirani i pripremljeni za pravedno i humano djelovanje. Važno je naglasiti i činjenicu da masama svaka neistina, svako nerealno naslućivanje, svako uvjeravanje o prisutnoj opasnosti doživljavani kao “dokazi” za opravdanost zlodjela koji su namjeravali učiniti ili koje su već činili.

⁴⁸ Erich Fromm: *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Naprijed, Zagreb, 1980., str. 30.

⁴⁹ Isto, str. 22.

Izvori genocidne motivacije “malih ljudi” su u njima duboko usađene *crte poslušnosti*. Oni su bili spremni da izvrše svako naređenje jer je poslušnost vrednovana kao moralna crta ličnosti, kao cijenjena karakterna osobina. Neposlušnost je pak, u preferiranom vrijednosnom sistemu društva, tretirana nepoželjnim i štetnim vidom ponašanja Srbina. S obzirom na potrebu bezuslovne pokornosti srpskom režimu svakog pojedinca, neposlušnost je poistovijećena sa *grijehom*. Neposlušnost je grijeh iz kojeg se rađaju mnoge nevolje srpskog naroda. Doživljaj grijeha kao izraza neposlušnosti je jedan, od većeg broja mogućih, psiholoških razloga genocida. U datim okolnostima, u okolnostima u kojima je naglašavana važnost poslušnosti, poistovjećenje poslušnosti sa grijehom je bio dobar podsticaj *za zločin, jer je potreba za pokornošću povezivana sa izrazitom vojnom snagom JNA i izrazitoj vojnoj nemoći Bošnjaka*. Osjećaj vojne moći JNA, ustvari vojne moći srpske vojske, je asocirana sa sigurnošću, manjom vjerovatnoćom vojnog neuspjeha sa očito vojnički slabije naoružanim i slabije opremljenim protivnikom i sa očekivanjem nagrade za revnosnu poslušnost.

Nakon priznanja - oprost da, ali zaborav ne

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu je, i po toku odvijanja i po ishodima, nadmašila sve strahote i stradanja dosadašnjih ratova. Svi pokretači i izvršioци genocida nad Bošnjacima još nisu privedeni pred lice pravde iako je “*opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, parafiran u Dejtonu 21. novembra, a potpisan u Parizu 14. decembra 1995. godine (Dejtonski sporazum)*...”⁵⁰ naglasio nužnost takvih mjera. Agresori su nanijeli mnoga zla bošnjačkom narodu, ali nisu ostvarili ono što su takođe smatrali prioritarnim zadatkom da ospore *pravnu održivost* njene međunarodno priznate

⁵⁰ Omer Ibrahimagić: *Supermacija Bosne i Hercegovine nad entitetima*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1999., str. 55.

državnosti. U Aneksu 4 Dejtonskog sporazuma je naglašeno da *“Republika Bosna i Hercegovina nastavlja svoj državni kontinuitet pod novim imenom Bosna i Hercegovina u postojećim međunarodno priznatim granicama, da ostaje država članica Ujedinjenih naroda i da može kao Bosna i Hercegovina zadržati članstvo ili zatražiti prijem u organizacijama unutar sistema Ujedinjenih naroda, kao i drugim međunarodnim organizacijama, sa unutrašnjom strukturom od dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske.”*⁵¹

Nesporno je da je priznanje nastavljanja državnog kontinuiteta Bosne i Hercegovine zaustavilo izrazito naglašenu tendenciju cijepanja Bosne i Hercegovine. Od datuma potpisivanja Dejtonskog sporazuma do danas prošlo je više od šest godina. Očekivano je da će država Bosna i Hercegovina otkloniti ili ublažiti posljedice nastale agresijom i genocidom, ako ne sve, a ono bar najizrazitije. Manje je potrebnog i mogućeg ostvareno u odnosu na ono što je željeno i očekivano: *(1) da će najodgovorniji akteri genocida nad Bošnjacima biti osuđeni za svoja zlodjela, (2) da će se prognanicima i raseljenim osobama omogućiti povratak i siguran život u njihovim vlastitim domovima, (3) da će organi i institucije države Bosne i Hercegovine djelovati u skladu sa ulogama i obavezama koje su sadržane u Dejtonskom sporazumu, (4) da će međuentitetska razgraničenja biti tretirana, od bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, onako kako su definirani u Dejtonskom sporazumu, kao ragnaničenja a ne kao granice između država i (5) da će biti eliminiran ili pak ublažen otpor ostvarenju bitnog preduvjeta države Bosne i Hercegovine - konstitutivnosti Bošnjaka, Hrvata i Srba na njenoj cijeloj teritoriji.*

Analize napisanog i izgovorenog ukazuju na mnoštvo mogućih i nemogućih pretpostavki, argumentiranih i neargumentiranih gledišta, pesimističkih i optimističkih naslućivanja, optužbi i odbrana. Mnogo je obećanog, a malo ostvarenog. U unutrašnjoj strukturi, zagovaravajućih ili osporavajućih, razloga se ne nalaze *dalekovidne* razvojne projekcije,

⁵¹ Isto, str. 55.

već uske pragmatičke natuknice, jednostrane vizije nosilaca naučno neutemljenih projekata, isprazna nadmudrivanja izabranih predstavnika određenih, nacionalizmu sklonih, političkih stranaka, upornost u opstrukciji stabilnijih utemeljivanja zajedničkih institucija i organa, ispoljavanje ugroženosti nacionalnih prava kada se osporavaju ili neprihvataju prijedlozi ili rješenja koja su neargumentirana ili koja su, očito je, “nacionalistički obojena”. Ovi trendovi se, kao i brojni drugi, brane ili osporavaju pravnim, ekonomskim, političkim, filozofskim, teološkim i drugim, kako njihovi nosioci izjavljuju, “logičkim” i “empirijski argumentiranim” spoznajama. Jedno je ono što oni misle ili u što vjeruju, a drugo je stvarni okvir njihovih izgovorenih ili napisanih stavova. Iza ispoljenih stavova ne stoji ono što se, u jednom zdravom društvenom sistemu, u jednoj državi očekuje, *ustvari ne stoji nepristrasan pojedinac ili grupa pojedinaca, već osoba ili osobe koje su izabrane da brane ideološke interese skupina kojima pripadaju.*

U ovom, socijalnopsihološkom sagledavanju društvenih procesa i ponašanja glavnih aktera tih procesa se ne uočava samo manifestno, o kojem smo govorili, već i ono što stoji iza ispoljenog. Ne stoji samo vidljiva opstrukcija formiranju i razvijanju Bosne i Hercegovine kao države, već i, skoro, nevidljiva potreba kretanja sporednim kolosijecima, kretanja kolosijecima nepriznavanja i negiranja onoga što je moralo biti duboko utkano u sve pore bosanskohercegovačke države, zapravo osporavanja **agresije i genocida nad Bošnjacima**. Kada bi ove povijesne **istine** bile prihvaćene od većeg broja predstavnika bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, a ne samo od Bošnjaka, društveni i ekonomski procesi bili bi i efektniji i efikasniji. Vitalnost svakog društvenog uređenja se mjeri i po spremnosti prihvatanja djelotvornosti negativne zbilje koja je u njemu ugniježđena. Prećutkivati i negirati zlo koje je nanoseno bošnjačkom narodu u toku agresije i genocida, znači slabiti ili gušiti povijesne temelje višestoljetne državnosti Bosne i Hercegovine, znači osporavati vrijednosti njenih tolerantnih međunacionalnih i međuvjerskih relacija, znači dati podsticaj novim genocidima. Iz *svjesnog nezaborava* toka i ishoda genocida izrasta opravdana potreba ostvarivanja **ideje i prakse pomirenja** i to, ne samo zbog ovog sada,

već i zbog onog sutra, i ne samo zbog mogućnosti izrastanja mržnje kod stradalnika, već i zbog generacija mladih koji ne žele doživjeti isto, a možda i teže zlo, čije posljedice i sada u svom unutrašnjem svijetu nose njihovi roditelji, rodbina, prijatelji i sugrađani. Govoriti o potrebi pomirenja bez prethodnog sagledavanja mnogostrukih determinanti od kojih uveliko zavisi i tok i ishod procesa pomirenja neće se postići mogući i poželjni efekti. U okviru njih, psihosocijalni činiooci, imaju značajnu ulogu.

Bez poznavanja psihološke *prirode* zaborava, karaktera *stresnih* događaja i dužine sjećanja na njih, razloga za poistovjećenje nezaborava sa “terorom sjećanja”, psiholoških intencija sadržanih u ispoljenom *otporu* prema ponovnoj izgradnji vjerskih i tradicionalnih vrijednosti bošnjačkog naroda i drugih pobuda i ponašanja pojedinaca, organizacija i vlada i, naravno, ne samo racionalnih već i iracionalnih, nemoguće je ostvariti *intencije sadržane u potrebi pomirenja*. Svi oni koji tvrde da je nezaborav genocida nad Bošnjacima glavni razlog loših odnosa među narodima Bosne i Hercegovine, “opravdavaju” grozomorno nasilje nad nedužnim i time ostvaruju “šansu” za neodgovaranje pred pravosudnim organima za zločine svojih istomišljenika ili za svoje osobne. Iz njihovih glasnih povika vidljiv je osobni strah i zabluda. Boje se suđenja, iako ne osjećaju grižnju savjesti zbog izvršenih zločina. Svako otkriće novih masovnih grobnica i argumentirane izjave o genocidu doživljavaju kao “urotu neprijatelja Srba”, kao osudu “tekovina otadžbinskog rata”. Boje se da istina o genocidu nad Bošnjacima ne uđe u programe odgoja i obrazovanja mlade generacije. Nastoje da se termin “agresija” zamijeni terminima “građanski rat”, “sve tri zaraćene strane u sukobu” ili samo “strane u sukobu”. Misle da će terminološkim promjenama zataškati istinu o agresiji i genocidu. I sada, šest godina nakon Dejtonskog sporazuma, načini razmišljanja i ponašanja idejnih začetnika i izvršilaca genocida kao i njihovih sljedbenika ostao je sadržajno nepromjenljiv. Uvjerenja o karakteru rata su ostala ista, promijenio se sam *način prezentiranja* neistina i zabluda. Svoja pogrešna uvjerenja mogu prenijeti na svoje istomišljenike, ali ne mogu u svijesti stradalnika, u mentalnim procesima preživjelih Srebreničanki,

osakaćenih i izmučenih logoraša, građana opsjednutog Sarajeva i drugih stratišta i mučilišta *izbrisati sjećanja na preživjele strahote*. Riječi Bianca Yagger, žene koja je neposredno doživjela strahote žitelja Srebrenice, nakon ulaska Mladićevih soldata u Srebrenicu, i danas djeluju snagom upozorenja na djela nečovječnosti i potrebu stalnog podsjećanja na dane zločina, na nezaborav genocida. Bianca Yagger, u tekstu "Optužujem - izdaja Srebrenice", kaže: "**To se ne zaboravlja**. *Ne, ne mogu zaboraviti užase, groznu brutalnost protiv bosanskog naroda kojoj sam bila svjedok. U moje sjećanje urezane su slike tisuća žena koje su bile žrtve masovnih silovanja i tortura, pedijatrijskih odjela punih djece amputiraca kojima su udove otkinule minobacačke granate, koja su bila podvrgnuta operacijama bez anestezije, ponekad izvođenim od strane medicinskih tehničara s pilama.*"⁵²

Racionalno shvaćanje i emocionalno prihvaćanje *istine o genocidu* je pravi početak procesa pomirenja. U prihvaćenoj istini o genocidu sjećanja na dane progona, mučenja i ubijanja prelamaju se u svijesti ne kao podsticaj za mržnju već kao potreba za oprostom, ali *ne za zaboravom*. Svaka pretpostavka o mogućem trajnom zaboravu je nerealna pretpostavka jer su tragovi brutalne agresije na Bosnu i Hercegovinu "*duboko urezani u brojnim, znanim i neznanim, mezarima poginulih ili svirepo umorenih, u tijelima i dušama osakaćenih, u pogledima i hodu mučenih i zlostavljanih, u svijesti i ponašanju prognanika i izbjeglica. O strahotama grozomornog ponašanja agresora upečatljivo govore i zgarišta vjerskih svetinja Bošnjaka, ruine kulturnih i obrazovnih učilišta, kosturi opljačkanih i srušenih domova nedužnih. Cifre poginulih i ranjenih, brojevi raseljenih (displaced persons) i izbjeglica (refugess) su enormno veliki. Cifre su velike iako, nažalost, nisu konačne. Demografi još uvijek ne mogu da kažu koliko je Bosanaca, u najvećem broju Bošnjaka, ubijeno, ranjeno, mučeno i zlostavljeno, protjerano iz svojih*

⁵² B. Džeger, *Optužujem - Izdaja Srebrenice*, u: *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995*, knjiga 1, Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, 1998., str. 98.

domova. Skoro svakodnevno se otkriju nove masovne grobnice, prezentiraju se novi podaci o kućama mučenja i broju mučenih i zlostavljenih u njima, pronalaze se nestali.”⁵³

Na kraju, i pored našeg nastojanja da sagledamo neke psihosocijalne dimenzije genocida nad Bošnjacima, osjećamo koliko smo još daleko od spoznaje svih onih psihosocijalnih faktora koji su, pored drugih faktora, uzrokovali pojavu stravičnih, individualnih i masovnih, zločina nad autohtonim narodom Bosne i Hercegovine. U usporedbi sa spoznajama psihologa o motivima i načinu izvršavanja ranijih masovnih zločina u svijetu (zločini njemačkih fašista na Jevrejima, zločini u Jermeniji, Kambodži, Argentini) i zločini koji su izvršeni nad Bošnjacima u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, moguće je uočiti sličnosti ali i razlike, posebno u načinu mučenja i ubijanja. Srpski zločinci su ispoljili i veću surovost i veću “sadističku maštovitost” u toku vršenja genocida. U traženju socioloških i psihosocijalnih uzroka genocidnih namjera i genocidnih ponašanja srpskih zločinaca akademik Muhamed Filipović se pita: “*Da li činjenica, da takve zločine vrše Srbi i to masovno kao narod, a ne samo kao pojedinci, te da su žrtve takvih zločina muslimani, a prije svega Bošnjaci, kao najrazvijeniji dio muslimanske populacije na tlu bivše Jugoslavije, ima nekog udjela i značenja u genezi ovih zločina, ili se radi o nečem drugom. Da li povijest razvoja srpske nacije, njen etnički sastav i tradicija, njena etnogeneza i karakteristike, koje su etnolozi, etnografi i antropolozi zapazili i opisali (Čajkanović, Đorđević, Cvijić, Filipović, Vlahović i dr.) imaju neku ulogu u tome što se zbivalo i kako se zbivalo. Da li etnokarakteristike i običaji, izraženi u najranijim mitskim i prehistorijskim, te kasnije mitološkim i historijskim idejama i shvatanjima kod Srba, imaju u tome neku ulogu i objašnjavaju tipove i karakter zločina, ostaje da se vidi.*”⁵⁴ U propagandom stvorenoj atmosferi, u atmosferi u kojoj su, **istovremeno**, podsticani svijest o osobnoj veličini i uzvišenosti svakog Srbina i strah od “brojnih

⁵³ Ismet Dizdarević: *Barbari su bili bolji*, Compact, Sarajevo, 1998., str. 187.

⁵⁴ Ac. prof. dr. Muhamed Filipović: *Sociopsihološka i antropološka analiza zločinačkog karaktera, osobito zločina ispoljenih prema Bošnjacima i Bošnjakinjama tokom srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu*, u knjizi: *Molila sam da me ubiju*, CID, 1999., str. 65.

neprijatelja srpskog naroda”, su reaktivirani tragovi onoga što je razvijano i stoljećima prenošeno iz generacije u generaciju. Sve što je govoreno i pisano o “zulumima Turaka”, o iskonstruisanim načinima mučenja, o potrebi odmazde nad “poturicama” kao dugu generacijama Srba koji su mučeni i ubijani od tuđina, *nailazilo je na široko odobravanje*. Nacionalne, vjerske i karakterne osobine o kojima govori Muhamed Filipović su, pored drugih uvjeta, djelovali podsticajno i ohrabrujuće na nosioce i izvršioce genocida nad Bošnjacima.

Potreba za oživljavanjem sjećanja na dane genocida je duboko utkana u svijesti onih koji su izgubili svoje očeve ili majke, svoju djecu i unuke, svoje rođake i prijatelje, onih koji su izgubili svoje domove, svoju teškom mukom stečenu imovinu, onih koji su ostali bez posla i bez životne karijere. Potreba za nezaboravom živi u dušama svakog *čestitog čovjeka* bez obzira na njegovu vjeru, naciju i rasu, bez obzira gdje živi i koju funkciju ima, jer je genocid izvršen nad Bošnjacima, nad nevinim ljudima, na pripadnicima ljudskog roda, na ljudskim bićima planete zemlje. Otpori dolaze ne samo od onih koji su pokretači, nosioci i (ili) neposredni izvršioци zločina, već i od onih pojedinaca koji se plaše da će stalno podsjećanje na genocid podstaći preživjele žrtve genocida na odmazdu, da će onemogućiti vjersku i nacionalnu toleranciju, da nastojanja za pomirenja neće imati poželjni ishod na racionalnoj, a pogotovo na emocionalnoj i konativnoj. Otpori prvih su očekivani, jer oni strahuju od kazne, a otpori drugih su najvjerovatnije plod neznanja ili dještva dobro poznatog psihološkog mehanizma - mehanizma potiskivanja neprijatnih doživljaja. U našem životu ima neprijatnih doživljaja koje želimo da zaboravimo. Ali i tada oni nisu zaboravljeni - oni su samo “gurnuti u sloj nesvjesnog.” Oni i dalje žive u nama u osjećanjima tjeskobe, izgubljenosti, životne promašenosti.

Istina o genocidu, nezaborav na sve ono teško što se desilo jednom narodu u vremenu nasilja srpskih zločinaca, hapšenje i suđenje svakog pojedinca koji je, svojim djelovanjem, doprinio ideji i činu genocida nad Bošnjacima će, naprotiv, ubrzati procese pomirenja, olakšati komunikaciju između nasilnika koji se pokajao i žrtve i podstaći konstruktivna nastojanja svih onih, a njih nije malo, koji u višestoljetnom **suživotu Bošnjaka, Hrvata, Srba i Jevreja** vide

veličinu i duhovnu moć Bosne i Hercegovine. Psihosocijalnih puteva do oživljavanja iskonskih vrijednosti bosanskohercegovačkih naroda i do trajne osude i aktivnog otpora svakom novom pokušaju genocida, ne samo u Bosni i Hercegovini, već u bilo kojoj drugoj zemlji *ima više*. Svaki put koji vodi do demokratičnijih, humanijih i prisnijih odnosa među ljudima razne rase, vjere i nacije je opravdan. U ranijim razmatranjima smo ukazivali neke prihvatljive, psihosocijalne, pravce djelovanja. Na kraju ukazujemo na dva gledišta koja upotpunjuju sliku mogućih socijalnopsiholoških puteva nezaborava genocida, osude ratnih zločinaca i procesa pomirenja, na gledište akademika Muhameda Filipovića i velikog humaniste Bianca Yagger. U osudi ispoljenog zločina prema Bošnjacima i, posebno, prema Bošnjakinjama akademik Muhamed Filipović ističie da *“sve to kompletira sociopsihološku sliku jednog naroda, jedne tradicije i jednog ponašanja, te ukazuje na to da je neophodno dugotrajno i sistematsko sociopsihološko liječenje tih ljudi. Takvo liječenje može im dati samo stroga primjena zakona od strane pravne države i demokratska praksa u društvenim odnosima. A da bi to bilo moguće, neophodna je katarza za taj svijet. U socijalnim relacijama takvu katarzu, baš kao i u drevnim tragedijama, može donijeti poraz samo glavnih junaka takve prakse, nositelja težnje da se tako postupa.”*⁵⁵ Nakon oživljavanja potresnih doživljaja vezanih za genocid u Srebrenici Bianca Yagger izjavljuje: *“Da bi žrtve bile spremne na pomirenje, zločinci moraju platiti za svoja nedjela. Opasnost da se u Bosni ponovi “zaboravljeni genocid” nad Armenijom 1915.”*⁵⁶ Njeno upozorenje nije bez osnove, jer ona zna da ovo nije prvi, već deseti genocid nad Bošnjacima. Jedan od razloga ponavljanja genocida nad Bošnjacima je zaborav na dane vlastitog stradanja. Bošnjački narod je sada svjesniji posljedica zaborava. Danas, više nego ranije, živi pouka i poruka: *“Zaboraviti nećemo, a oprostiti možemo.”*

⁵⁵ Ac. prof. dr. Muhamed Filipović: *Sociopsihološka i antropološka analiza zločinačkog karaktera, osobito zločina ispoljenih prema Bošnjacima i Bošnjakinjama tokom srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu*, u knjizi: *Molila sam da me ubiju*, CID, 1999., str. 65.

⁵⁶ Bianca Yagger: *Optužujem-Izdaja Srebrenice: Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995, knjiga 1*, Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998., str. 95.

HRONIČNO-TRAUMATSKE POSLJEDICE TORTURE U KONCENTRACIONIM LOGORIMA

Psihološke posljedice agresije na Bosnu i Hercegovinu su duboko urezane u svjesnom i nesvjesnom sloju ličnosti *hronično traumatiziranih osoba*. Mnogi Bošnjaci su, u toku agresije, bili izloženi dugotrajnoj i ponavljanoj fizičkoj i psihološkoj **torturi**.⁵⁷ Osobe koje su preživjele strahotne uvjete zatočeništva u četničkim i ustaškim koncentracionim logorima i danas, sedam godina nakon Dayton, ispoljavaju simptome *teških psihičkih posljedica*. Analiza samoiskaza logoraša ukazuje da jedan broj pojedinaca koji su bili izloženi dugoj i ponavljanoj traumi ispoljavaju najteže simptome **posttraumatskog stresnog poremećaja**. Kod njih, kao i kod drugih žrtava, hronične traume su vidljivi poremećaji

⁵⁷ U priručniku "*Tortura posljedice i rehabilitacija*" (CTV, Sarajevo, 1999., str. 22.) dr. Sabina Popović citira dvije definicije torture. Jedna je sadržana u "Konvenciji UN - a protiv torture i drugih grubih, nehumanih i ponižavajućih tretmana i kažnjavanja, izglasana 1948. g., a ratificirana od većeg broja zemalja 1984., torture je definirana kao "*Čin koji prouzrokovanjem fizičkog i mentalnog bola ili patnje ima za cilj da žrtva oda informacije ili priznanje, čin koji kažnjava žrtvu za nešto što je žrtva ili neka treća osoba učinila ili je osumnjičena da je učinila, čin koji ima namjeru da osobu zastraši ili prisili na nešto ili da mučenjem žrtve zastraši neku treću osobu, čin torture iz razloga diskriminacije bilo koje vrste kada taj bol ili patnju zadaje osoba uz pristanak i suglasnost osoba koje su službeno ovlaštene.*" Drugu definiciju je formulirala Svjetska medicinska asocijacija (1975.). Prema ovoj definiciji, koja je sadržana u Tokijskoj deklaraciji (1975.), torture je "*namjerno, sistematsko ili nemilosrdno zadavanje fizičke i mentalne patnje od strane jedne ili više osoba koje djeluju same ili po naređenju bilo kog autoriteta, da bi prisilile drugu osobu da da informacije, priznanje ili zbog kog drugog razloga.*"

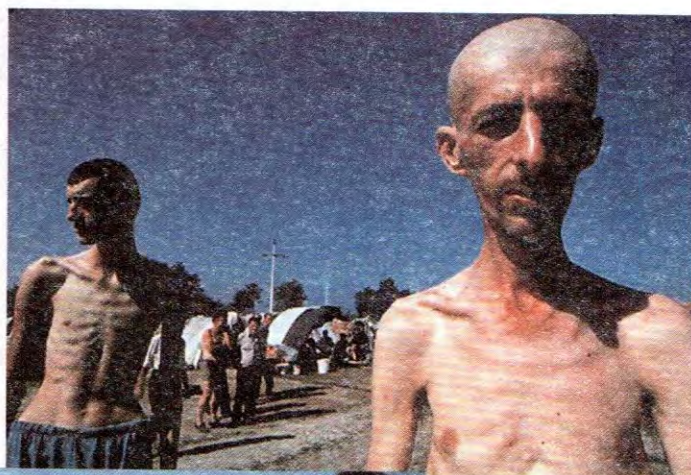
u kognitivnoj, emotivnoj i konativnoj dimenziji njihovih ličnosti. U studijama iz traumatske psihologije se ukazuje na brojne, karakteristične pokazatelje tih poremećaja. Između njih ukazat ćemo samo na one kojima se, u teoriji i praksi traumatske psihologije, posvećuje više pažnje. To su: *gubitak osjećanja vlastitog identiteta, osjećanje bespomoćnosti, potištenost i emocionalna tupost, "robot ponašanje", produžena depresivnost, odsustvo inicijative i slično.*

Iskazi hronično traumatiziranih osoba o doživljaju sebe i drugih su reljefna ilustracija pokazatelja ovih psiholoških poremećaja. Oni, unutar sebe, osjećaju da "više nisu ono što su bili" a, izvan sebe, da ne mogu da se "uklope" u svakodnevne životne tokove, da žive onako kako živi najveći broj drugih. Vidljivo je i da različito reaguju na "izlazak" iz psihološkog stanja u kome se nalaze. Jedni pokušavaju da se "izvuku" iz neugodnih a, nerijetko, i psihološki razarajućih doživljaja pokušajima nalaženja smiraja ublažavanjem napetosti, oslobađanjem od nemirnih snova nesjećanjem na dane fizičkog i psihičkog maltretiranja ili pak pretjeranom aktivnošću kao provjerenim "načinom zaborava". U trenucima kada se osjećaju psihički "jakim" misle a, rjeđi, čak **vjeruju** da mogu sami, bez društvene podrške, iznaći put vlastitog oporavka. Drugi traže društvenu podršku jer, i pored individualnih pokušaja, nisu mogli otkloniti ili pak ublažiti posljedice nagomilanih traumatskih doživljaja, nisu mogli izaći iz okvira stalno ponavljajućih preživljavanja strahotnog terora, nisu stekli uvjerenje i da će, povećanjem distancije između dolazećih vremena i vremena terora, uspjeti izaći iz traumatskih kriza koje su duboko utkane u njihovim intimnim svjetovima. Oni, pak, u društvenoj podršci vide mogućnost oporavka od posljedica doživljenog fizičkog i psihološkog terora. Vide da će, u uvjetima psihosocijalno podsticajne podrške, *moći povratiti izgubljeno osjećanje identiteta, ugušene nade i, osobitim mjerama psihološkog pritiska, ubijenog povjerenja u sebe i da će ponovo osjetiti osjećanja radovanja i tugovanja svojstvena svakom običnom čovjeku.* Treći, u stanjima duboke depresije, ne vide nikakav izlaz iz posljedica preživljene torture u logorima ili kazamatima, ne vjeruju ni sebi ni

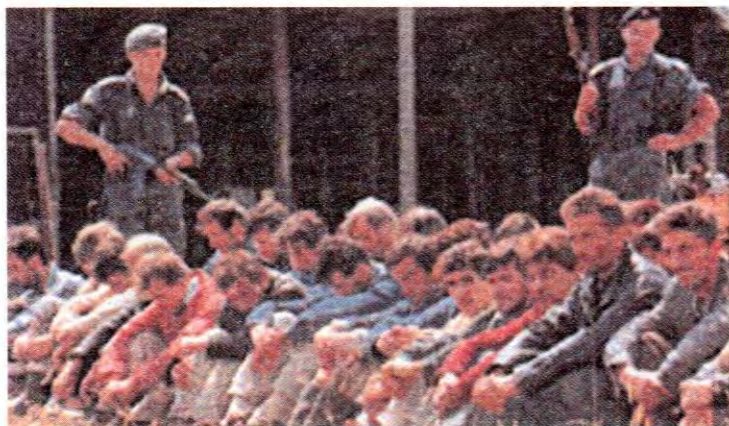
drugima, čekaju ili sami “ubrzavaju” svoj životni kraj. Doduše, ponekad, izađu iz intimno prihvaćenog “zatvorenog kruga”, iz samoprisilne psihosocijalne izolacije od drugih ljudi, pa čak i od osoba iz šire ili uže obitelji, iz okolnosti stalno istog, ponavljajućeg, samovanja. To se dešava samo onda kada se nađu sa onima koji su preživjeli slične muke torture koji ih, kako kažu, samo oni mogu i “razumjeti”. Logoraš koji uopće ne želi govoriti o strahotama doživljenog tjelesnog i duševnog nasilja drugim logorašima govori o svemu što ga muči, što ga razdire, što živi u dubini njegove ličnosti.

U stručnoj literaturi se ukazuje na individualne razlike u sposobnosti prevazilaženja stresnih situacija. U reagiranju na iste, akutne stresne situacije jedni neće ispoljiti simptome posttraumatskog stresnog poremećaja, drugi će doživjeti lakše poremećaje koji mogu trajati kraće vrijeme (neki psiholozi tvrde da doživljaj posljedica traume kod njih može trajati najviše četiri sedmice), a treći mogu razviti punu i trajnu formu posttraumatskog stresnog poremećaja. Način reagiranja pojedinaca na stresni događaj zavisi od njegove jačine i trajanja, ali i od prirode kognitivnih, emocionalnih i konativnih procesa koji se odvijaju u ličnosti svakog pojedinca. Upravo “zbog individualnih razlika u ovom procesu procjene, različite osobe izgleda imaju različite visine praga odgovora na traumu. Neki su više zaštićeni, a neki više ranjivi na razvoj kliničkih simptoma nakon izlaganja ekstremno stresnim situacijama. *Međutim, mora se naglasiti, da se izlaganje događajima kao što su silovanje, mučenje, genocid, i teški stresovi u ratnim zonama, doživljava kao traumatski doživljaj kod skoro svake osobe* (podvukao I. D.). Skorašnji podaci iz američkog nacionalnog istraživanja komorbiditeta pokazuju da je prevalenca stope PTSP 5% kod američkih muškaraca i 10% kod američkih žena.”⁵⁸ Ova konstatacija je utemeljena na slučajevima i događajima koji se ne mogu mjeriti sa strahotama terora kojeg su logoraši doživjeli u četničkim i ustaškim logorima, mučilištima

⁵⁸ *Međunarodni priručnik o pravdi za žrtve*, Viktimološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2001., str. 41.

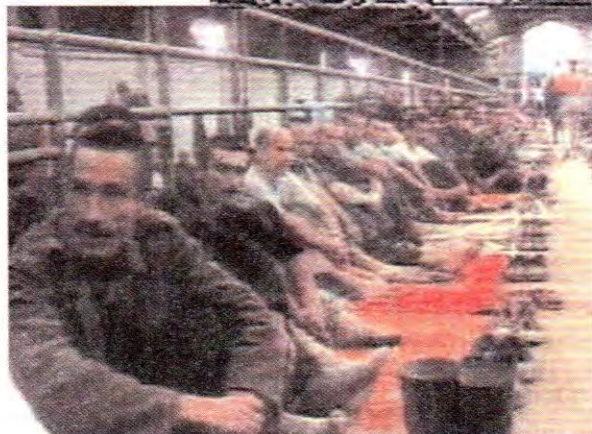
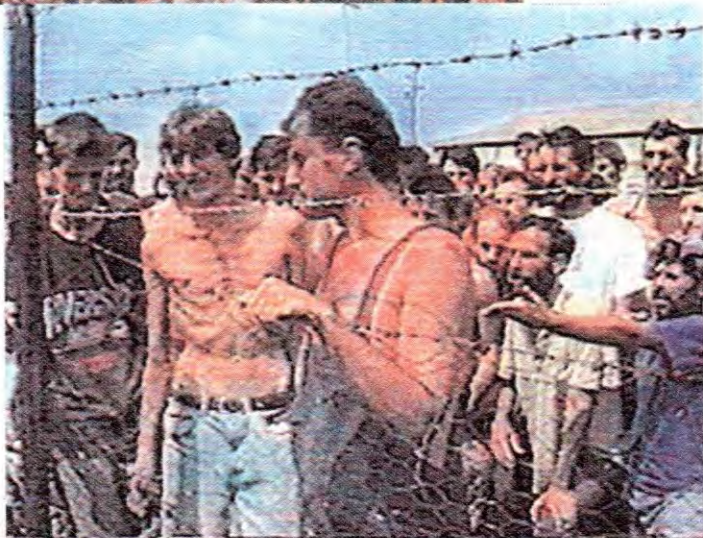

Iz iskaza očevidaca prizora fizičke i psihičke torture logoraša uočavaju se dominantni motivi zločinaca: mučiti nevine na što jezivije načine, ubijati izgladnjele i izmučene polaganim komadanjem dijelova njihovih tijela, dokazivati “muškost” silovanjem nevinih djevojčica, žena pa i starica.

Osobe koje su preživjele strahotne uvjete zatočeništva u koncentracijskim logorima i danas, sedam godina nakon Dayton, ispoljavaju

simptome teških psihičkih posljedica. Analiza samoiskaza logoraša ukazuje da jedan broj logoraša, koji su bili izloženi dugoj i ponavljanoj traumi, ispoljavaju

najteže simptome posttraumatskog stresnog poremećaja. Kod njih, kao i kod drugih žrtava hronične traume, su vidljivi poremećaji u kognitivnoj, emotivnoj i konativnoj dimenziji njihovih ličnosti.

i kazamatima. Među onim koji su preživjeli torture Keraterma, Omarske, Luke Brčko, Heliodroma, Dretelja i drugih koncentracionih logora nalaze se samo rijetki pojedinci koji kažu da su “zaboravili” užasne dane torture.

Psihološka priprema za torturu

U toku planiranja genocida psihološkim pripremama dato je posebno mjesto. Iz analize **toka i posljedica genocida** vidljivo je koje su psihološke mjere i postupke preferirali idejni začetnici i realizatori genocida i zašto su baš tim psihološkim mehanizmima dali primat. Tvorci i realizatori psiholoških mjera i postupaka su znali da se, kombinacijom historijski “isprobanih metoda” psihološke torture i novih, iznikli u atmosferi podsticanog genocida mogu, u svijest potencijalnih žrtvi, usaditi osjećanje bespomoćnosti, trajnog strahovanja i poslušnosti. Bili su uvjereni da je potrebno, odgovarajućim procedurama fizičkog i psihološkog pritiska, ostvariti ono što je, u njihovim mračnim planovima, bilo duboko utkano i kao moguće i kao “pravedno”: *prisvojiti tuđe kao svoje, pobiti, izmrcvariti i (ili) protjerati iskonske žitelje Bosne i Hercegovine i uništiti sve tragove njihove materijalne i duhovne kulture.*

U propagandom aranžiranoj društvenoj atmosferi, *laži, paranoidni konstrukti, mitovi o svojoj čestitosti i “nebeskoj pripadnosti” i pripisivanje svojih zločinačkih pobuda Bošnjacima*, su prihvaćani sa odobravanjem od svih koji su, u ovakoj socijalnopsihološkoj klimi, osjetili trenutak u kome mogu svoju probuđenu latentnu agresivnost nekažnjivo realizirati. Predanja, pjesme guslara, mitovi o “balijama” kao okotima, napasnicima, krvolocima izgovarani su kao “istine” u školskim učionicama, u aulama fakulteta, u tvornicama, u seoskim i gradskim kućama. Sve što je psihološki pogodovalo za genocid stimulirano je: širenje ideje o srpskom narodu i kao “nebeskom” i kao “mučeničkom” narodu, a o Bošnjacima kao nazadnom, nemoralnom, agresivnom, “odrođenom” od srpskog iskona, kao narodu koji *nema ni zajednicu ni identitet.*

U toku priprema za genocid rijetko je ko posumnjao u zločinačke pobude onih od kojih se očekuje više znanje, umnije rezoniranje, moralnije prosuđivanje. U njihovim riječima, iskazanim u masovnim medijima, na mitinizima, u obrazovnim ustanovama, u crkvama, potencijalni izvršioc i progona, mučenja i ubijanja Bošnjaka, spoznali su ili nazirali ono što im je trebalo: **podstrek i opravdanje za genocid**. U propagiranju neistina o Bošnjacima i islamu najviše su se isticali oni za koje se vjerovalo da najbolje poznaju povijest i karakter islama, narav i običaje Bošnjaka koji osjećaju islam kao svoju vjeru. To su bili orijentalisti, ali sudeći po onom što su govorili i pisali o islamu i muslimanima pitanje je da li mogu da se tako zovu. Tvrdili su da muslimani pripadaju jednoj tuđoj i nazadnoj religiji i kulturi, da islam u sebi sadržava potrebu za nasiljem, da su muslimani izdajnici, odnosno Srbi odmetnici. Ali u *širenju neistina* orijentalisti nisu bili sami, jer oni čine “samo malu grupu u odnosu na druge činioce na srpskoj političkoj i kulturnoj sceni, i oni su samo dio šireg nastojanja koje obuhvata većinu srpske političke klase a ne samo nekolicinu običnih, izolovanih razbojnika. To nastojanje obuhvata vodeće srpske političke figure, intelektualce, novinare, i Srpsku pravoslavnu crkvu. Uprkos njihovoj malobrojnosti, srpski orijentalisti, međutim, zauzimaju važno mjesto u političkom procesu, jer, kao stručnjaci, ono što mogu ponuditi je naučno poznavanje islama. Zloupotrebljavajući nauku i miješajući je sa političkom retorikom, oni su definirali islam i lokalnu muslimansku zajednicu na način da su značajno doprinijeli intenziviranju neprijateljstva prema muslimanima i da su genocid učinili prihvatljivijim rješenjem za ono što su oni pomogli ubijediti srpsku javnost da je ‘muslimanska prijetnja’.”⁵⁹

U utiranju puta za progone, mučenje i ubijanje nesrba, posebno Bošnjaka, podsticano je sve što je moglo dovesti učvršćivanju probuđenih uvjerenja o potrebi kažnjavanja “poturica” kao glavnih

⁵⁹ Norman Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000., str. 60.

krivaca za "četiri vijeka robovanja", o opravdanosti primjena mjera torture nad Bošnjacima na načine kako su utkani u mitovima o "neprekidnim i masovnim zločinima Turaka", o nepostojanju grijeha za zločine nad onima koji se ne krste sa tri prsta, o Muslimanima "kao narodu koji je usmjeren ka analnoj fazi". Iako su sadašnje balkanske države bile okupirane od drugih, moćnijih država, ipak ti okupatori "u našem rječniku, svakodnevnom i učenom, ne figuriraju ni antički Grci ni Rimljani ni Vizantija kao okupatori Balkana, tu "privilegiju" imaju samo Turci! Naši Paštrovići bilu su blizu četiri vijeka pod Mlecima, ali ne kaže se "pod mletačkom okupacijom". Tu "privilegiju" ima recimo Bar, on je bio u "turskom ropstvu". Da je sistemom edukacije dat isti tretman civilizacijama koje su u mnogovjekovnoj relativnoj sukcesiji vladale Balkanom, zaštitio bi se muslimanski živalj naših prostora, odnosno narod - Muslimani ili Bošnjaci, od pežorativnih odrednica: poturice, poturčenjaci, sunetlije, čak - Turci. Međutim, onaj ko misli da takvim epitetima valja označavati karakteristike Bošnjaka ili Muslimana, bio bi dužan da sebe naziva povizanticom, svoj narod povizantencima ili jednostavno Vizantincima. Sistemom te iste "logike", Hrvate i Slovence treba nazivati porimicima, porimčenjancima ili jednostavno Rimljanima."⁶⁰

U tumačenju agresivnih pobuda i ponašanja pojedinaca ili grupa pojedinaca prema pripadnicima drugog naroda psiholozi ukazuju na moguće psihosocijalne izvore razlika u percepciji vladavina okupatora na koje, argumentovano, ukazuje prof. Novak Kilibarda. *Za idejne začetnike i realizatore genocida nad Bošnjacima sve neistine o Bošnjacima, sva iskrivljavanja o njihovom osobnom nacionalnom i vjerskom identitetu, sve najcrnije, najgroznije i najmračnije o njima je bilo važno, otvorenom medijskom porukom ili glasinom, izreći. Neistine su budile latentno prisutnu agresivnost i "uspavane" iracionalne pobude "pravednog kažnjavanja" Turaka, vjekovnih "mučitelja" Srba ili su, pak, pojačavali ekstremnost i intenzitet*

⁶⁰ Prof. dr. Novak Kilibarda, *Pretpostavka za stabilnost crnogorske multietničke države*, "Almanah", 13 - 14, 2000., str. 23.

ranijim, procesom odgoja formiranih, stereotipa i predrasuda o Bošnjacima. Gledatelji, slušatelji i čitatelji, nacionalizmom i mržnjom zasićenih medija, su čuli i vidjeli sve najbolje o sebi, a sve najgore o Bošnjacima. Takvo "perceptualno sljepilo" se moglo očekivati u ratničkoj i emotivnim patosom ispunjenoj atmosferi, u atmosferi u kojoj su zastave poraza prikazivane kao zastave pobjeda, u kojoj su pjesme i govori bili zasićeni veličanjem sopstvene kulture i ponižavanjem kulture bošnjačkog naroda, u kojoj su pokličići "protjerati, mučiti, ubiti Turke - krivce" bili "najbolji putevi" izlaska iz, propagandom aranžiranoj, frustracionoj situaciji. Zabluda formiranog stereotipa o identičnosti dva različita naroda Bošnjaka i Turaka je toliko bila naglašena da do njene promjene nije moglo doći, iako je i nepismeni žitelj, a ne samo školovani, znao i mogao vidjeti da Bošnjak govori jezikom kojim i on govori, zapravo da su, kako ističe Novak Kilibarda, "naši Muslimani, odnosno Bošnjaci, prihvatanjem islama izgubili svoj jezik, kao osnovno obilježje naroda, a primili turski, persijski ili arapski, ovo moje razmatranje bilo bi suvišno. Međutim, oni su svoj jezik, običaje i tradiciju samo otvorili za uticaje islamske civilizacije koja je došla posredstvom Osmanskog carstva. Ti uticaji nijesu preplavili njihovo narodnosno biće, no su odigrali funkciju pritoke koja se uplila u njihovu narodnu matricu."⁶¹

Sve je, zapravo, utemeljeno na zloupotrebi psihologije. U sadržaju i formi propagande su preferirane psihološke spoznaje koje su mogle poslužiti kao sigurna motivaciona osnova za pripremu potencijalnih zločinaca za fizičku i psihološku torturu, progone, masakriranje, silovanje i masovna ubijanja. U klimi, zasićenoj mitovima i emotivnim patosom, moguće je očekivati da se **neracionalno prihvati racionalnim, da se hrđavo shvati kao dobro, nemoralno kao moralno, lažno kao istinito**. Iako je izrečeno ili prikazano sadržavalo u sebi podsticaje za genocid koji je, očito je, u raskoraku sa veličanjem

⁶¹ Isto, str. 23.

svoga humaniteta, pravednosti i časnosti, ipak su ovi, nerazumni i nečovječni porivi i ponašanja, prihvaćani sa uvjerenjem da ih treba realizirati. U sadašnjim tumačenjima korijena motiva za zločin kao i za neispoljavanje osjećanja krivice nakon izvršenja zločina se ukazuje na različite raspone izvora: od teritorijalnih pretenzija vladajućih režima Srbije i Crne Gore do osobnih, pljačkaških i sadističkih pobuda pojedinaca. Nesporno je da su u tim izvorima utkani mogući razlozi za genocid nad Bošnjacima, ali oni, sami po sebi, ne bi mogli djelovati onako kako su djelovali na nosioce i izvršioce nasilja da su se istaknuti intelektualci i svećenici usprotivili pobornicima genocida. Ako je, zbog naglašenog političkog pritiska, protivljenje moglo dovesti do osobnih i širih posljedica i njihovo neutralno držanje bi uveliko pomoglo osvješćivanju masa. Međutim, ponašanja i pravoslavnih svećenika je bilo potpuno suprotno očekivanom. U interesu ostvarivanja ideje “Velike Srbije” Srpska pravoslavna crkva je zloupotrijebila učenje sadržano u svetoj knjizi - Bibliji. O zloupotrebi vjerskih osjećanja u toku agresije je dosta pisano. Tako u tekstu “Sveti rat patrijarha Pavla” Felicitas Roder i Andreas Selemeci ukazuju na saodgovornost SPC za genocid u Bosni i Hercegovini *citiranjem izjave* Artemija Radosavljevića, raško-prizrenskog vladike. Artemije Radosavljević je rekao da mora korigirati svoje “sveštenike koji govore da je bog otac svih ljudi. Nije tako. Bog je doduše stvaralac svih ljudi, ali je otac samo onih koji vjeruju u sina božijeg. Sa stanovišta pravoslavlja nije prihvatljivo reći da su svi ljudi božija djeca i tumače ovu izjavu riječima da “prema ovom učenju Artemija Radosavljevića, raško-prizrenskog vladike, u njegovu crkvu nisu dobro došli muslimani, pošto nisu božija djeca. Dozvoljeno je, međutim, božija stvorenja zatvarati u koncentracione logore, obeščaćivati muslimanske žene i u slavu boga uništavati dostignute džamije.”⁶²

⁶² “Etničko čišćenje” GENOCID za Veliku Srbiju, (Priredio: Tilman Zülch), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1996., str. 213.

Stravični prizori torture nad Bošnjacima

U toku psihološke pripreme za genocid mogli su se uočiti ili nazrijeti koje će načine torture primijeniti nasilnici. Vidljivo je da su planeri genocida dobro poznavali metode tjelesnog mučenja, “psihološkog ubijanja” i osobnog obezvrjeđivanja koje su njima slični mučitelji primjenjivali u ranijim vremenima. Oni su ih, kako su kasnija zbivanja pokazala, i nadmašili. Prevazišli su ih ne samo u svireposti i raznovrsnosti mučenja, već i u širini. Svi vidovi tjelesne i psihološke torture su rezultirali ne samo iz agresivnih pobuda mučitelja, već iz širih, ideoloških potreba idejnih tvoraca i političkih realizatora “Velike Srbije”. Nesporo je da je “tortura provedena u BiH upotrijebljena kao ratna strategija u toku vojne agresije na BiH u cilju proširenja teritorija i moći, te kreiranja općeg straha. Cilj je bio da se osoba druge nacionalnosti invalidira, trajno psihički oštetiti, da se destruiraju porodica kao osnovna jedinica društva. Na taj način su se teritorije BiH etnički očistile. Veliki broj civila mučen je i masakriran, tako da je tortura rezultirala i ograničenim genocidom. Najbrojnije žrtve bile su iz redova Bošnjaka, manji broj žrtava torture bio je iz redova bosanskih Hrvata.”⁶³ Potencijalni mučenici su educirani kojim načinima torture je moguće dostići najveću razinu planiranih teritorijalnih “etničko čistih” prostora: “dobrovoljno” iseljavanje Bošnjaka iz njihovih domova u kojima su živjeli stoljećima, podsticanje masovnijih bježanja žena, djece i staraca iz sela i varoši paljenjem kuća, maltretiranjem i ubijanjem nesrba u drugim selima i varošima i primjenom određenih psiholoških mjera radi izazivanja straha od smrti.

U opsjednutim gradovima, logorima, zatvorima i u kućama pretvorenim u mučilišta mogli su lakše ostvarivati svoje genocidne planove. Uvjetima, za njih, maksimalne sigurnosti mogli su praktikovati najgroznije vidove nasilja, bez osjećanja krivice i sa očekivanjem pohvale i nagrade za “vjerno služenje srpskom narodu”. Primjenjivali su, po svojoj surovosti, “poznate” fizičke i psihološke

⁶³ Dr. Sabina Popović, *Tortura, posljedice i rehabilitacija*, CTV, 1999., str. 22.

Bošnjaci koji su duboko i neposredno doživjeli progone, mučenja, sadistička silovanja, individualna ili masovna ubijanja ne mogu, a niti hoće, zaboraviti doživljeno. Oni traže, u ime pravde, da se svakom zločincu sudi i da im se, pravnim procedurama, **odmjeri kazna** za učinjena zlodjela.

Od većine zločinaca koji u sudskom postupku izjavljuju da nisu krivi za zločine koje su stvarno počinili ne treba očekivati izliva kajanja i griznje savjesti. Oni vjeruju da su genocidna djela koja su izvršili pravedna djela.

metode torture i “izmišljali” još surovije. Mučitelji su nastojali da zatočenici dožive najveću moguću fizičku bol. *Uživali su kada su ih iscrpljivali i sakatili i kada su, nakon strahovite fizičke torture, zapažali da su kod zatočenika izazvali strah od blizine smrti.*

Vjerovatno će psihološke analize struktura ličnosti mučitelja Bošnjaka otkriti da je, među njima, najveći broj inferiornih osoba, osoba sa sadističkim i seksualno nastranim sklonostima i (ili) fizički snažnih ali psihološki ograničenih pojedinaca, pojedinaca koji “dokazuju” svoju hrabrost i moć nad nemoćnim žrtvama. Prizori mučenja rječito govore kako o crtama ličnosti mučitelja tako i o proračunatim, konačnim psihološkim efektima koje su od svojih poslušnih izvršilaca očekivali naredbodavci. Sadržaji pisanih naredbi ili preporuke, slike mučilišta i mučenika, a naročito izjave preživjelih pojedinaca, su uvjerljive ilustracije intencija nehumanih ideologija i spremnosti poslušnika da izmišljanjem i primjenom grozomornih načina torture zadobiju najveću moguću naklonjenost svojih “učениh učitelja”, “svetih otaca” i (ili) “časnih i uzvišenom srpstvu odanih političkih i vojnih vođa”. Psihološka analiza karaktera i procedura primjenjivanih metoda torture nedvosmisleno pokazuje da su nasilnici u brojnim mučilištima, a naročito u logorima “vješto koristili”, po jezivosti, poznate metode torture jezuita, njemačkih fašista i njihovih saradnika ustaša i četnika. U nekim mučilištima Bošnjaka srpski, a kasnije i hrvatski mučitelji, su prevazišli, u načinima mučenja i zlostavljanja zatočenika, svoje zloglasne prethodnike. Savremeni reditelji filmova strave i užasa bi mogli, oponašnjem praktikovanih procedura fizičke i psihološke torture u logorima, spoznati koliko bi njihovi prikazani fantastični prizori groznih nasilja mogli biti “obogaćeni” užasnijim i grozomornijim prizorima.

Ideološki korijeni silovanja

Realizatori planiranog genocida su nastojali da raznim vidovima fizičkog mučenja usmrte što više zatočenika ili da ih trajno fizički i (ili)

psihički invalidiziraju. Sakaćenjem, a posebno sjećenjem polnih organa, prisiljavanjem na življenje u malim prostorima sa izrazito visokom toplotom ili hladnoćom, iscrpljivanjem, izazivanjem neizdržljive boli ubodima u najosjetljivije dijelove tijela, gaženjem, pilanjem, prženjem i drugim vidovima sadističkog mučenja, mučitelji su nastojali da žrtve, Bošnjake učine psihički invalidnim, da u njih unesu trajno osjećanje straha i nemoći, da ih depersonaliziraju. Mučitelji su ranije educirani da se “znalačkim” korištenjem metoda prinude može, takođe, značajno uticati na ličnost žrtve, na njegovo poimanje sebe i drugih, na njegove emocije i motivaciju. Sadističko seksualno izživljavanje na ženama, najčešće “na redaljku”, bez obzira da li je bila djevojčica, udata ili neudata žena, pa čak i starica, je stalno praktikovano kao “isprobani” način ponižavanja, ubijanja ljudskog dostojanstva žena. Jedna preživjela logorašica u iskazu, između ostalog, izjavljuje: “*Kada su nas odvodili na silovanje, vozili su nas vojnim vozilima. Nekad su nas odvozili grupno, a nekada i pojedinačno. Neke žene su i gore prošle od mene. Faketu su, naprimjer, strašno tukli i mučili, cigarete su gasili po njenom tijelu, po stomaku, po dojčkama. Svašta su nam psovali, a najviše balijsku i tursku majku, govorili su nam kako ćemo rađati junake četnike, kako više nećemo rađati Bošnjake..., kako u Foči i u Bosni više neće biti Bošnjaka, jer će u Bosni biti sve srpsko. Pjevali su četničke pjesme u kojima su nas vrijeđali, a veličali svoje srpstvo, a posebno Slobodana Miloševića, Mladića i Karadžića.*”⁶⁴

Nasilnici su, silovanjem, zadovoljavali svoju, ne ljudsku, već životinjsku požudu, doživljavali moć u svojoj inferiornoj nemoći, osjetili se gospodarima žena. Vjerovatno je da je njihovo osjećanje moći nad ženama pojačano iluzornim prevladavanjem podsvjesnih, neprijatnih iskustava vezanih sa neuspjehe u ranijim kontaktima sa ženama. Međutim, u njihovom ispoljenom seksualnom sadizmu nije sadržano samo to, osobno neprijatno iskustvo, već i ono što je u njega usađeno dužim odgojem, neposrednom vjerskom i političkom

⁶⁴ Molila sam da me ubiju, *Zločin nad ženama Bosne i Hercegovine*, CID, Sarajevo, 1999., str. 121.

indoktrinacijom i, posebno, dobijenim psihološkim instrukcijama u kojima je naglašen zahtjev za obezvrjeđivanjem osobnog, vjerskog i nacionalnog integriteta žena, a time i svakog pripadnika bošnjačkog naroda. Sadržaj izjave logorašice, označene pod šifrom “*Božija pravda*”, je uvjerljiva ilustracija ideološke utemeljenosti silovanja: “Digao me je i nekoliko puta ošamario, a onda izvadio nož iza pojasa i naredio da se skinem gola i da klanjam, ili će me potpuno iskasapiti. Morala sam poslušati jer sam mislila na svoga sina. Skinula sam se i počela klanjati. Nisam žurila na prvu sedždu, učeći u sebi više dova, u nadi da će se Srbijanac ohladiti, dozvati pameti i smilovati se meni, bijednoj zatvorenici. Ali nije. Dok sam se molila Bogu on se skidao i bio potpuno go. Kad sam se spustila na sedždu, prišao mi je grubo sa leđa i s nožem u ruci nad mojim vratom grubo me silovao vrišteći: “*Bog je rođen u Srbiji, Bog je Srbin.*”

Ne mogu opisati duševnu bol ni poniženje koje sam tada osjećala. Molila sam se Jedinom Bogu i plakala, a onda osjetila da mi Srbijanac nožem para leđa od vrata niz kičmu i od plečke do plečke. Oblila me je krv. Trzala sam se i otimala pod manijakom, a on je vriskao: “*Sad si Srpkinja, sad si pokrštena.*” Ne znam šta se sve poslije dešavalo. Izgubila sam svijest... Sebi sam došla kasno u noć. Oko mene su bile dvije žene, koje su me previjale zavojima. Brzo poslije toga su izašle i ostala sam sama, ponižena i isparana.”⁶⁵

Zapovjednici logora i drugih mučilišta su, uz pomoć svojih odanih sljedbenika, provodili i druge oblike fizičke i psihološke torture. Uživali su u stresnim doživljajima Bošnjaka prisiljenih da gledaju mučenje drugih zatočenika, a naročito zlostavljanje i ponižavanje članova njihovih obitelji. Sa njima svojstvenim sadističkim zadovoljstvom su prisiljavali logoraše da muče druge logoraše ili, što je psihološki još teže, članove obitelji da muče druge članove. Naučeni su ranije, takođe, da je najbolji način stvaranja straha od smrti odvođenjem zatočenika na stratište i vraćanjem u logor, okidanjem iz

⁶⁵ Isto, str. 143.

praznog oružja ili scenama strahotnog mučenja koji su toliko bolni da zatočenik moli krvnike da ga ubiju. Nisu prezirali ni od drugih vidova nasilja. Prizori sadističkog silovanja kćerki pred njihovim očevima ili majkama nisu bili, kako vole kazati branioci zločinaca, samo "pojedinačni ispadi bolesnih pojedinaca", već unaprijed planirani postupci sadržani u cjelovitom genocidnom sistemu. Znali su da se takvim zločinačkim aktom ne nanosi duboka bol samo kćerci, već ovo, u svojoj suštini animalno ponašanje nasilnika, dovodi do teške i duboke traume u dušama roditelja. Silovatelj i njegovi naredbodavci znaju da roditeljski doživljaj dubokog bola i nemoći da se pomogne rođenom djetetu će, ako prežive i druge vidove torture kojima su izloženi, *ostati trajni izvor majčine i (ili) očeve duševne patnje, životne inhibiranosti i "potrebe" za socijalnom izolacijom.*

U svakodnevnom ponašanju preživjelih zatočenika, očevidaca prisiljavanja žrtava da muče druge žrtve, pojedinaca koje su mučitelji odabrali da dožive izravni strah od smrti, a naročito roditelja - sudionika užasnog prizora silovanja njihove kćeri, laici, a ne samo psiholozi, uočavaju vidljive promjene: u načinu komuniciranja, u emocionalnom ispoljavanju i u samoocjeni sebe se zapaža dubina njihove patnje, otpor prema svakom pokušaju razgovora o izvoru njihove boli i, ponekad, nerazuman osjećaj samokažnjavanja za zločinački čin nasilnika.

U knjizi "*Svjedok genocida*" Roy Gutman iznosi potresna svjedočenja preživjelih logoraša. Iz šireg iskaza, jednog svjedoka, brojnih, viđenih i zapamćenih prizora fizičkog i psihološkog mučenja logoraša, izdvojiti ćemo, radi ilustracije, samo neke. Svjedok ističe da su žrtvu "tukli po glavi, vratu, ramenima, leđima, grudima, bokovima, nogama i rukama, odnosno po čitavom tijelu. Ponekad bi žrtvu tukao jedan čovjek, ponekad trojica, a ponekad deset policajaca u isto vrijeme. Obično su nas batinali tokom dana, ponekad u prostoriji gdje smo bili smješteni, a ponekad u dvorištu. Nakon takvog zlostavljanja žrtva je bila sva u krvi, po glavi i leđima koja su joj bila plavo-crvena od udaraca..... U svojim mučenjima su otišli tako daleko da su zatvorenike prisiljavali da jedu pijesak. Jednog zatvorenika su prisilili

da proguta svoj vlastiti izmet, drugog da ima spolni odnos s drugim zatvorenikom. Bila je to užasna scena kad nam je jedan član specijalnih jedinica iz Srbije odlučio pokazati kako, kao što je on rekao, četnici kolju svoju žrtvu. Dok je s nožem u ruci odabirao svoju žrtvu, svaki je od nas mislio da će upravo on biti. Prestravljeni smo tamo stajali dok je on odabirao. Za svoju žrtvu odabrao je jednog od dva Albanca, mlađeg. Naredio mu je da čučne i osloni se na ruke te da se istegne što više može, a nas prisili da stanemo u krug oko njega. Na strašan način, psihološki je mučio i nas i žrtvu, povlačeći joj nož uz vrat, sa svih strana, ne zarezujući ga. Zatim je žrtvu počeo udarati nogama i šakama po glavi i svim drugim dijelovima tijela.”⁶⁶

Najgroznije metode fizičke i psihološke torture pripadnici “nebeskog naroda” su primjenjivali na nesrbima, ali najviše nad Bošnjacima. Poznati i manje poznati koncentracioni logori i druga mučilišta su svjedoci njihove svireposti. Omarska, Keraterm, Luka Brčko se i danas, u nepristrasnim medijima, opisuju kao mjesta užasa, barbarstva i nerazumnog ponašanja moćnih država koje su mogle spriječiti izvršioce nasilja u ostvarivanju njihovih planiranih zlodjela. Tilman Zülch piše da je način masovnih ubijanja zatočenika u tim logorima “prepušten njihovim nadzornicima. Mnogi zatočenici su bili strijeljani, razneseni dum-dum mecima, rastrgani ručnim bombama ili živi spaljeni. Drugi su bili strpani u prepune ćelije i u mukama zagušeni, jer su njihovi stražari u prostorije ubacivali suzavac, drugi su jednostavno pušteni da iskrvare, kao 50-60 ljudi u Luci Brčko, pošto su im prethodno odsječene genitalije.”⁶⁷ U opisima grozomornih fizičkih i psihičkih mučenja u logoru Omarska Roy Gutman ističe da za muškarce ništa nije “bilo strašnije od kastracije”. Jednom su zatočeniku testise “vezali žicom za stražnji dio motocikla, koji je zatim

⁶⁶ Roy Gutman, *Svjedok genocida*, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo, 1995., str. 102.

⁶⁷ Tilman Cilh, *Genocid u Bosni i Hercegovini*, u knjizi: “Etničko čišćenje” GENOCID za “Veliku Srbiju” (priredio: Tilman Zülch), Sarajevo, 1996., str. 82.

krenuo najvećom brzinom”. Drugom, Emiru Karabašiću je drugi zatočenik odgrizao testise. U Hičkokovim filmovima, poznatim po scenama užasa, niti u zloglasnim nacističkim logorima nisu prikazani ni zabilježeni prizori koji su makar približno slični istinitim događajima viđenim očima očevidaca. U opisu jednog, od većeg broja slučajeva kastracije, moguće je uočiti, pored općeg planiranog koncepta genocida, i osobni razlog nasilnika: “Događaj je počeo kada je stražar, koji je želio poravnati stare račune, iz prostorije u kojoj je Hadžić spavao, pozvao Emira Karabašića, Muslimana, ranijeg policajca, i naredio mu da se skine do gola u hangaru ispred parkiranih kamiona za istovar. “Sjećaš li se kad si me istukao u kafiću?”, upitao ga je stražar. Dok je Hadžić gledao iz susjedne sobe, drugi srpski stražar pronašao je još jednog Muslimana protiv čijeg oca je nešto imao te mu naredio da spusti dio lica do kanala u betonskom podu i pije motorno ulje, a zatim da odgrize Karabašićeve testise. “Bilo je neizdrživo slušati te krikove. A onda je nastupila tišina”, ispričao je Hadžić. Hadžić kaže da su trojicu koji su iz njegove prostorije odvedeni u isto vrijeme, pa su tako bili svjedoci kastracije, stražari nakon toga ubili metalnim palicama. Čovjek koji je izvršio kastraciju vratio se u sobu potamnijela lica i nije mogao progovoriti 24 sata.”⁶⁸

I u manjim konclogorima praktikovane su slične metode torture. Prizori mučenja, masakriranja i ubijanja Bošnjaka iz Gacka su uvjerljivi pokazatelji zločina srbijanskih soldata i Srba - komšija, među kojima je bio znatan broj visokoškoloranih pojedinaca. U dokumentiranoj studiji “*Bošnjaci Gacka u prostoru i vremenu*” Mehmed Bašić piše da se “uhapšeni Muslimani u Termoelektrani i na ulicama šalju u konc. logore: podrum hotela Termoelektrane Gacko i kasarne u Havtovcu. U logorima se našlo oko 150 Muslimana. Muke u tim zloglasnim logorima poznate su njihovim zatočenicima. Sadistička izživljavanja prevazišla su i ona u njemačkim nacističkim logorima II svjetskog rata.

⁶⁸ Roy Gutman, *Svjedok genocida*, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo, 1995., str. 143.

Iz tih logora zatočnici su prebacivani u zloglasni Bilečki konc. logor, smješten u bivšoj Kasarni JNA. Vidovi i oblici mučenja su nezapamćeni. Od psiholoških tortura do razbijanja lobanja, sprženih tabana strujom, iščupanih noktiju, batinjanja držalicama halatki, pendrecima, elektrošokovima. Zatvorenici služe i karatistima za obuku. Četnici su organizovali i dolazak posebnih grupa iz Gacka da batinjaju zatočene. Čak su dovodili žene i djecu da batinjaju zatočene logoraše i da ih ponižavaju. U dijelu zatvora Kasarne u Bileći zvanom "Čatrnja" na 200 m bilo je smješteno 200 zatvorenika. U uvjetima skućenog prostora na vrlo visokim mediteranskim temperaturama, u te prostorije ponekad su ubacivana i sredstva - insekticidi, ali bez mogućnosti provjetravanja. Zatvorenici (bolesnici) u takvim nečovječnim uvjetima su umirali (sl. 287)."⁶⁹

"Sindrom koncentracionog logora"

U svim okolnostima u kojima su ljudi izloženi djelovanjima dugotrajne i ponavljane traume moguće je očekivati hroničnu traumatizaciju. U stručnoj literaturi su opisane karakteristike stresogenih okolnosti i karakteristike osoba koje su više ili manje podložne djelovanju tih stresogenih činilaca. Međutim, postoji opća saglasnost da uvjeti logorskog života u sebi sadržavaju izrazitije ispoljene *višestruke, vrlo intenzivne i vremenski dugotrajne traumatske stresove*. S obzirom na činjenicu da se hronična traumatizacija često javlja u uvjetima logorskog života, a naročito u logorskim uvjetima u kojima se ostvarivala monstrumna ideologija holokausta i (ili) genocida, ona je dobila naziv "**sindrom koncentracionog logora**" ili "**sindrom preživljavanja**."

"Sindrom koncentracionog logora" je u svojoj biti duboka **hronična trauma**. Trauma, u širem značenju, znači tjelesnu ranu ili ozljedu organizma izazvanu vanjskim uticajem. U psihološkom smislu

⁶⁹ Mehmed Bašić, *Bošnjaci Gacka u prostoru i vremenu*, Udruženje građana istočne Hercegovine, Zenica, 2001., str. 178.

traumom se smatra svaki težak, *bolni doživljaj ili iskustvo* koje dovodi do blaže ili jače **depersonalizacije** traumatizirane osobe. Doživljaji i psihološke posljedice žrtve *pojedinačne akutne traume* su, u odnosu, na *hroničnu traumu*, lakše. Žrtve hronične traume su osobe koje su bile izložene dugotrajnoj i ponavljanoj traumi. Žrtve hronične traume su živjele u uvjetima u kojima su *događaji* nosili opasnost od stvarne ili prijeteće smrti, u kojima je zbilja *nasilja* ili strah od nasilja bila stalno prisutna, u kojima je ugrožavanje psihičkog integriteta osobe bilo svakodnevno. U uvjetima logorskog života doživljaji pojedinaca mogu biti toliko bolni, neugodni i šokantni da njihov život, ako prežive, i nije život, već životarenje ispunjeno prazninom, izgubljenosti, duševnim očajem i strahovanjem. Preživjeli logoraši su izdržali duge i strahovite muke fizičke i psihičke torture u četničkim ili ustaškim koncentracionim logorima. Izlaskom iz prostora mučenja, sadističkog izivljavanja i svakodnevnog ubijanja njihovih sapatnika nisu u logorima ostale njihove doživljene traume i psihičke posljedice koje su iz njih nastale, već su, duboko urezane u njihova napaćena tijela, produžile svoje pogubno djelovanje.

Na mnogobrojne upite vezane za psihosocijalnu dimenziju logorskog života nije lahko odgovoriti. *Pouzdaniji i obuhvatniji odgovori podrazumijevaju dublje proučavanje razine stresogenosti bioloških, socijalnih i psiholoških činioca koji su djelovali u uvjetima življenja zatočenika u logorima i u drugim mučilištima kao i načine reagiranja svakog preživjelog zatočenika u ovim, nesporno je, apsolutno nepovoljnim i životno opasnim uvjetima.* U ranijim opisima uvjeta logorskog života i metoda fizičke i psihološke torture koje su neposredni realizatori genocida nad Bošnjacima primjenjivali, iznijeli smo samo ograničen broj fakata koji govore o karakteristikama logorskih okolnosti i ponašanja mučitelja i mučenika. Međutim, očito je da je moguće i na osnovu njih tvrditi da su u pitanju **ozbiljna krizna stanja** koja se, u stručnoj literaturi, poistovjećuju sa izrazito teškim stresnim situacijama. Iako u tumačenjima sintagme “krizna stanja”, među psiholozima, postoji saglasnost o determinantama koje su sadržane u toj sintagmi, ipak je vidljivo da opisi karakteristika okolnosti, ponašanja i

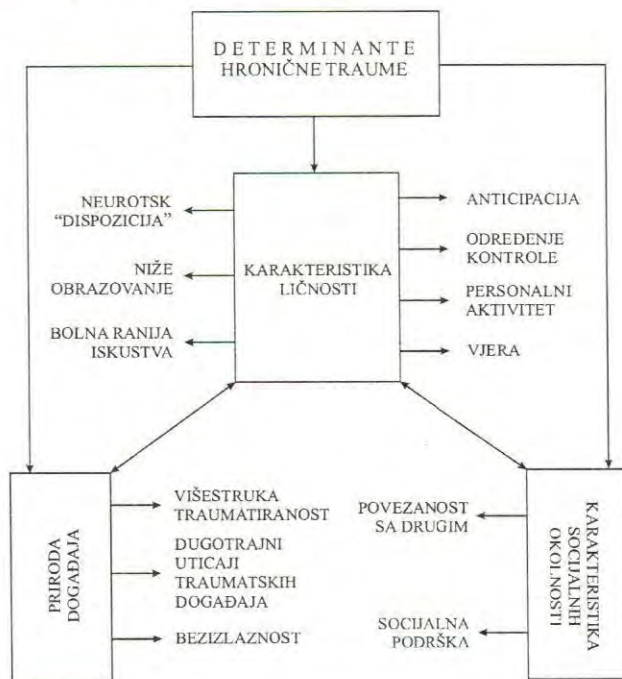
načina reagiranja sudionika u njima, koja su sadržana u sintagmi “krizna stanja”, ne mogu biti potpun i odmjerjen pokazatelj dominantnih, bioloških, socijalnih i psiholoških stanja u logorima. U svojoj izvornoj krvoločnosti, bezočnim sadizmom zasićenoj torturi i utemeljnosti strahotnog nasilja u logorima na genocidnim planovima idejnih začetnika i nosilaca ekspanzionističke ideje “Velike Srbije”, okolnosti, zbivanja i reagiranja u logorima **su prevazišla sva, do sada, u psihološkoj literaturi opisana, krizna stanja.** U tumačenju razlika u reagiranju različitih pojedinaca na iste stresne situacije potrebno je naglasiti da su brojni i jaki stresogeni činioci uvjetovali pojavu traumatskih doživljaja *kod svakog zatočenika.* Ali, takođe, ne treba zaboraviti da su individualne razlike prisutne i da se mogu, na kontinumu, predstaviti sa dva ekstremno različita pola. Na jednom polu se nalaze zatočnici koji su manje traumatizirani, a na drugom oni koji su izrazito traumatizirani. *Opravdano je prema tome govoriti o većem ili manjem stupnju traumatizacije zatočenika, a ne o zatočenicima koji su u potpunosti očuvali homeostatsko funkcioniranje organizma.*

Determinante hronične traume

Moguće je petpostaviti da je hronična trauma uvjetovana više prirodom događaja ili karakteristikama ličnosti ili, pak, karakteristikama socijalnih okolnosti. Koliki je udio svake determinante u nastanku, jačini i dužini trajanja traume, teško je precizno odrediti. U općem psihosocijalnom tumačenju procesa traumatizacije zatočenika izgleda da su najviše u pravu oni koji tvrde da ima toliko vrsta hronične traume koliko ima hronično traumatiziranih osoba. Analizom događaja, o kojima smo govorili, i crta ličnosti hronične traume otkrivamo lanac situacija i, u njima, *psihološki kritične konstituente koje su odigrale presudnu ulogu u osobnoj traumatizaciji svakog pojedinca.* Sagledavamo i osobine ličnosti žrtve hronične traume koje su, u spletu dramatičnih i stravičnih okolnosti, pojačale ili oslabile uticaj objektivno prisutnih stresogenih događaja. Iako je svaki

vid hronične traume, po svom porijeklu i karakteru psihosocijalnih posljedica, **specifičan**, ipak je, kako najveći broj psihologa danas tvrdi, u njima moguće uočiti i njihovu zajedničku osnovu. Zajednička osnova hronične traume je sadržana u interakciji više činilaca, između kojih su najvažniji: **priroda događaja, crte ličnosti i karakter socijalnih okolnosti**. *To znači da je moguće očekivati da će svaki pojedinac sa niskom adaptacionom sposobnošću organizma i sa slabom ili skoro nikakvom socijalnom podrškom, u uvjetima izloženosti dugom i intenzivnom stresu, doživjeti hroničnu traumu.*

U prezentiranoj šemi su prikazane determinante hronične traume za koje se, u psihološkoj literaturi, tvrdi da uvjetuju nastanak, jačinu i dužinu trajanja traume. Psihološkom analizom “unutrašnje biti” tri najvažnije determinante - **prirode događaja, socijalnih okolnosti i karakteristika ličnosti** - kao i **relacija između njih**, moguće je objasniti, ako ne potpuno, a ono bar približno, procese i ishode torture, izvore kriminalne motivacije nasilnika i razloge za razlike u razinama hronične traume preživjelih zatočenika.

Podrobnijim razmatranjem karaktera i smjera uticaja prirode zbivanja u logorskim uvjetima, načina reagiranja zatočenika na stalno prisutnu i izrazito jaku torturu i razine socijalne podrške drugih zatočenika, dublje ćemo shvatiti ne samo etiologiju logorske traume, već i najdjelotvornije, psihološke i socijalne, pristupe i postupke u procesima oporavka preživjelih zatočenika. U *prirodi događaja* sadržane su dimenzije stresnih zbivanja koje, i kada nije općekrizno stanje, nužno uvjetuju pojavu hronične traume. U uvjetima višeznačnog, dugotrajnog i izrazito jakog, fizičkog i psihičkog, mučenja i zlostavljanja, u bezizlaznim situacijama koje karakteriziraju život u logoru, *simptomi hronične traume, odnosno "sindroma koncentracionog logora" su vidljivi kod svih preživjelih logoroša*. Svi ispoljavaju simptome hronične traume, ali ne u jednakom omjeru. Ranije stanje mentalnog zdravlja i karakter osobnih iskustava zatočenika, kao i način njegovog procjenjivanja okolnosti u kojima se nalazi i onoga što dolazi ili što bi moglo doći, značajno utiče na jačinu doživljaja hronične traume. Klinička istraživanja i verifikovana iskustva preživjelih pokazuju da su zatočenici koji su prije hapšenja i dovođenja u logor, ispoljavali simptome "neurotskih dispozicija" i nosili u sebi bolnija osobna iskustva, dublje su traumatizirani. Nakon oslobađanja iz logora su, i pod vrlo povoljnim psihosocijalnim tretmanom, teško i sporo prevladavali traumu. Zatočenici koji su manje traumatizirani razlikuju se, i po strukturi ličnosti i po ranijim ponašanjima i po lokusu kontrole, od pojedinaca koji su dublje traumatizirani. *Zapravo zatočenici koji su bili mentalno zdraviji, aktivniji, skloniji anticipatorskom i transcendentnom poimanju stvarnosti, koji su ispoljili prilagođeniju unutrašnju kontrolu (unutrašnji lokus kontrole) i snažnija vjerska uvjerenja, su izašli iz logora sa manjim psihičkim oštećenjima, a kasnije su, u uvjetima oporavka, brže i upješnije savladavali traumu. Njihovo "duhovno" prevazilaženje kanibalnog ponašanja nadzornika i stražara izazivalo je kod nasilnika čuđenje a, ponekad, i strah koji se ispoljavao u jačem bijesu i nasilju. Pojačanim mučenjem nisu mogli ugušiti izvore svoga straha. Iskustveno su spoznali da prećutni, "duhovni prkos" zatočenika ne mogu slomiti ni batinama, ni izazivanjem slabosti i iscrpljenosti, ni demonstriranjem omnipotentnosti, ni izluđivanjem, ni prijetnjama smrću.*

Psihološke posljedice uzrokovane torturom

Tragovi fizičke i psihološke torture duboko su urezani u memoriji preživjelih zatočenika. Mjesecima ili godinama bili su izloženi brojnim stresogenim činiocima. Iz nagomilanih i dugotrajnih stresnih situacija ni jedan zatočenik nije mogao izaći bez značajnih psiholoških poremećaja. I blaže traumatske situacije izazivaju psihološke, pa i fizičke promjene u ličnosti. Uvjeti u kojima su zatočenici, Bošnjaci, živjeli su izrazito jaki stresogeni uvjeti. U njima su jedva mogli zadovoljiti minimum svojih bioloških potreba, a stalno su bili izloženi fizičkom i psihološkom nasilju. Tučeni su drvenim palicama i željeznim šipkama po glavi i drugim dijelovima tijela, jake mlazove vode mučitelji su usmjeravali prema njihovim polnim organima, razbijali njihove glave o zid ili radiator, a neki između njih su ubijani pilanjem električnom pilom ili spaljivanjem. Krikovi mučenih i ubijanih, viđeni tragovi krvi koje krvnici nisu mogli izbrisati iako su to željeli, ispoljeno sadističko zadovoljstvo krvnika kada lomi kosti "baliji" - duboko su urezani u svijest preživjelih paćenika.

Značajne psihološke posljedice su očekivani ishodi dugotrajnog i ponavljano mučenja. Zatočenici izjavljuju da su ih nadzornici i stražari ne samo fizički maltretirali, već i ponižavali, vrijeđali pogrđnim riječima i prisiljavali da "shvate" i prihvate svoju inferiornost i bespomoćnost. Tjerani su da traže milost pa, čak, i zahvalnost od svojih mučitelja. Raznim metodama psihološkog mučenja zapovjednici logora i stražari su nastojali da zatočenike svedu na osobe **bez volje, bez unutrašnje kontrole, bez osjećanja vlastitog "Ja"**. Prisiljavali su ih da rade najgadnije stvari, tjerali su ih da gledaju kako muče njihove najbliže, tražili su od njih da recituju ili pjevaju slavospjeve o "časnim, pravednim i nepobjedivim Srbima". Zapovjednici logora su imali tolika "ovlaštenja" da su, kad god su htjeli, mogli mučiti ili ubiti jednog, pet, deset ili više zatočenika. Oni su bili gospodari ne samo logora već i života zatočenika. Odnos između zapovjednika logora i zatočenika je bio odnos "svemoćnog" mučitelja i bespomoćnog mučenika. U literaturi se ovaj odnos naziva "**gospodar-rob sindrom**".

U strukturama ličnosti preživjelih došlo je do značajnih promjena u poimanju sebe i svijeta izvan sebe. U svima je, u manjoj ili većoj mjeri, prisutan osjećaj izgubljenosti, suvišnosti i bespomoćnosti. Simptomi emotivne tuposti su, takođe, vidljivi u njihovom ponašanju. Dugo ubijanje emocija u logoru dovelo je do njihovog otupljivanja. Izraženu emotivnu tupost moguće je shvatiti kao “psihološku potrebu” preživjelih da se “odbrane” od bolnih sjećanja na strahote koje su svakodnevno doživljavali. Emocionalna tupost se ispoljava u maloj ili skoro nikakvoj komunikaciji sa drugim, u apatiji i depresivnim tendencijama. U stručnoj literaturi se ukazuje na slične psihološke posljedice. Willi Butollo naglašava da su ishodi nasilja i (ili) mučenja mnogobrojne i dugotrajne tjelesne i duševne posljedice. Između njih su najvažnije: “čest povratak traumatskih doživljaja u mislima (uz te slike dolaze i osjećaji koje je žrtva doživjela u stvarnoj situaciji - bol, strah od smrti, obeshrabrenje), smetnja uspjavanja i spavanja, noćne more, smetnje u ishrani (nedostatak apetita ili halapljivost), zloupotreba alkohola, slabost nagona i umor, jasno ograničene mogućnosti radnog učinka, gubitak socijalnih interesa (za rodbinu, seksualnost), izljevi nasilja, labilnost (napr. napadi plača bez vidljivog razloga), nervoza, bojažljivost, smetnje pamćenja i opažanja, ponašanje izbjegavanja u situacijama koje ga podsjećaju na okolnosti mučenja, povećana sklonost bolestima i osjećaj krivice ‘onog koji se spasio’.”⁷⁰ Dr. Sabina Popović u priručniku “Tortura, posljedice i rehabilitacija” kaže da su “najčešće psihološke posljedice torture: sniženo samopoštovanje, nedostatak povjerenja, nesigurnost u interpersonalnim relacijama, derealizacija, nesnalaženje u okruženju, poremećaji spavanja, noćne more, anksioznost, depresija, slabost koncentracije, oslabljena memorija, psihoseksualni problemi, izmijenjen identitet (osoba doživljava sebe drukčijom nego što je bila prije torture), psihotički poremećaji, posttraumatski stresni poremećaj (PTSD) i ‘Complex PTSD’ ili ‘Torture Syndrome’.”⁷¹

⁷⁰ Prof. dr. W. Butollo, *Prevladavanje traumatizacije - posljedice trauma kod odraslih osoba*, UNICEF Womens Program for Bosnia - Hercegovina, Sarajevo, 1995., str. 57.

⁷¹ Dr. Sabina Popović, *Tortura, posljedice i rehabilitacija*, CTV, Sarajevo, 1999., str. 50.

Preživjeli zatočnici se teško prilagođavaju sredinama u kojima su ranije bili dobro prilagođeni. Razloga za to ima više. Jedan od uzroka je velika diskrepanca između normi, vrijednosti i pravila ponašanja logorskog života i života u socijalnoj sredini u kojoj sada žive. U uvjetima logorskog života jauci mučenih, tupi udarci željeznih predmeta, psovanja, vrijeđanja, pucnjava, krkljanje svirepo umorenih su bili svakodnevne pojave. Bili su, ustvari, "standardi življenja", nenapisana "pravila ponašanja", "prisilni normativni okviri" u kojima su zatočnici spoznali da niko od njih neće biti pošteđen od konačnog - od dužeg mučenja i sporijeg ili bržeg ubijanja koje će se desiti danas, sutra ili za neko kraće ili duže vrijeme. Na strahotne prizore dnevnog ili noćnog divljanja nadzornika i stražara logora zatočnici su se "navikli". Izvan ograda logora je ostalo ono što ih je činilo ljudima, ono što je osmišljavalo njihov svakodnevni obiteljski i profesionalni život, ono što je bilo izvor i njihovih radosti i normalnih briga. *Oni, u logoru, više nisu to. Sada su samo izglednjela, izmučena i ponižena masa koja se kreće prema naredbi nasilnika, koja ne očekuje milost iako je ponekad traži, koja ne vidi izlaz iz strahotne zbilje i koja u "lakšoj smrti" vidi spasenje.* Šta je mogao očekivati nedužni starac između sedamdeset i sedamdeset pet godina koji je doveden u zloglasni logor Luka u Brčkom. Vjerovatno je mislio da mu se, zbog starosti i očite nevinosti, neće desiti ono što mu se stvarno desilo. Zatočenik logora Luka Brčko Džafer Deronjić za starca, u toku svjedočenja, kaže da nije siguran da li se zvao Alija ili Novalija, ali je znao da je "radio kao kovač na Ivicima. Bila mu je zamotana desna šaka. Goran ga je udario drškom od lopate. Starac je pao. Naredio je da ga iznesu pred hangar. Vrata su bila otvorena i mogli smo da vidimo šta se događa. Nastavio je da ga tuče, ali sada sa cijevi od hidranta. Dok ga je tukao, optužio ga je da je snajperista. Niko razuman u to ne bi mogao povjerovati. Čovjek je bio star i nosio je naočare sa velikom dioptrijom bez kojih sigurno ni prst pred okom nije vidio. Unijeli su ga dvojica srpskih vojnika i ostavili. Kada smo mu prišli - bio je mrtav".⁷²

⁷² Jusuf Kadrić, *BRČKO genocid i svjedočenja*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 198.

Mučili su, masakrirali i ubijali zatočenike kad god su naumili. Ponekad su, mada to za njih nije bilo od važnosti, tražili i "razloge" za svoja monstrumna ponašanja. Njihovo traženje razloga za zlodjela koja namjeravaju učiniti su, vjerovatno, proizilazila iz osjećanja moći zbog stanja neizvjesnosti i straha zatočenika. Ćazim Ramović izjavljuje da "jednostvano nisi znao kako im možeš ugoditi. Ako sagneš glavu viknu: 'Što si sageo glavu, balijo, što je ne ispraviš?', a ako je ispraviš - galama što je ne sagneš, ako skupiš noge - traže da ih pružiš, ako pružiš - da ih skupiš. Uvijek bi nešto našli da bi imali razlog da tuku."⁷³

Dva, djelimično citirana, iskaza reljefno karakteriziraju moguće izvore psiholoških poteškoća preživjelih u procesima njihove adaptacije na uvjete normalnog življenja. Jedan od razloga je sporo oslobađanje od "pravila" i "normi" logorskog života. Drugi je sadržan u raskoraku između idealizirane životne stvarnosti u koju su se vratili i stvarne zbilje te stvarnosti. Spoznajom suptilnih, objektivnih i percipiranih, psihosocijalnih karakteristika dviju ekstremno različitih životnih sredina, logorske i normalne, ona bi doprinijela ne samo pouzdanijem objašnjenju okolnosti, ponašanja i mogućih razloga za vršenje surovih zlodjela pripadnika "nebeskog naroda", već bi doprinijela uspješnijem i bržem psihološkom oporavku preživjelih. Proces i ishod tretmana psiholoških posljedica od fizičke i psihološke torture - *gubitak osjećanja identiteta i samopouzdanja, sniženo osjećanje samopoštovanja, izrazito niska razina interesovanja i koncentracije, depresivne tendence, psihoseksualni problemi i različiti simptomi posttraumatskog stresnog poremećaja* - bi, nakon dubljih psiholoških istraživanja, bio i efikasniji i efektiniji. Dublja analiza psihosocijalnih determinanti koje su djelovale u biološki oskudnijim i životno opasnijim, poznatim i manje poznatim srpskim logorima i mučilištima, bi pokazala da se "sindromom koncentracionog logora" mogu opisati psihološke posljedice koje ispoljavaju preživjeli zatočenici ovih logora, ali i da je moguće očekivati i povećani broj

⁷³ Isto, str. 218.

simptoma. Očito je da većina preživjelih zatočenika ispoljavaju simptome "sindroma koncentracionog logora", kompleksnog sindroma kojeg "prvenstveno karakterizira preokupacija smrću i nasiljem, osećaj krivnje kod preživjelog, svi tipovi potištenosti i emocionalne tuposti, poteškoće pri izlaženju nakraj sa agresivnošću i psihosomatičnim problemima. Zato što se preživjeli prilagođavao ekstremnim uvjetima tek nakon što bi prošlo izvjesno vrijeme, još uvijek mogu biti prisutni različiti simptomi iz toga perioda, kao što su: psihološko povlačenje, fizička orijentiranost, krajnja budnost. Posljedice su često ekstremne u pogledu trajanja, težine i frekvencije, te mogu imati za posljedicu permanentne promjene u ličnosti."⁷⁴

Ove opće psihološke spoznaje su važan uvjet razumijevanja složenih relacija između ličnosti zatočenika i stresnih okolnosti kojima su permanentno bili izloženi. Ranije teorijske i empirijske spoznaje značajno olakšavaju kompleksne i suptilne procese detraumatizacije, procese djelotvornog oslobađanja preživjelih od tragova intenzivnog i dugotrajnog višedimenzionalnog stresa i njihovog osposobljavanja za samostalno savladavanje životnih poteškoća. Zналаčka primjena spoznaja o karakteristikama stresnih situacija i razlikama u strukturama ličnosti pojedinaca izloženih istim, ekstremnim i dugotrajnim stresnim situacijama i događajima, dovodi, nesporno je, do mogućih i željenih promjena u ličnosti traumatizirane osobe. Međutim, *znalačka primjena psiholoških spoznaja do kojih se došlo u istraživanju logorskih uvjeta i ponašanja ličnosti zatočenika u ranijim periodima i u drugim zemljama daje moguće i poželjne promjene ličnosti samo ako se, u procesu primjene, uvažavaju suroviji, osobno više mučniji i pogibeljniji uvjeti u kojima su živjeli zatočenici u srpskim logorima kao i osobiti mentalni sklopovi zatočenika koji su rođeni u Bosni i Hercegovini i koji su je doživljavali kao svoju jedinu domovinu.*

⁷⁴ Rolf, J. Kleber i Danny Brom u saradnji sa Peter B. Defares, *SVLADAVANJE TRAUME teorija, prevencija i tretmana*, Swets and Zeitlinger i Médecins sans frontières, Sarajevo, str. 103.

Prevladavanje psiholoških posljedica torture

Proces oporavka hronično traumatiziranih zatočenika logora i drugih mučilišta podrazumijeva, pored drugih mjera, i psihološke i socijalne mjere. Koji socijalni i psihološki uvjeti najviše pogoduju fizičkom i psihičkom oporavku preživjelih zatočenika? Koliko se znanstvenom primjenom dosadašnjih psiholoških spoznaja, posebno spoznaja traumatske psihologije, može unaprijediti profesionalni i širi društveni rad sa osobama hronične traume, zapravo sa žrtvama genocida? Kako otkloniti ili ublažiti strahove, naročito noćne, hroničnu obeshrabrenost, stalna proživljavanja logorskih događaja, poteškoće funkcioniranja u svakodnevnom životu, psihosomatske smetnje kao i druga, latentna ili manifestna stanja, logorskog sindroma? Kojim psihosocijalnim mjerama i postupcima je moguće pomoći preživjelim zatočenicima da se oslobode raznog uticaja bioloških, socijalnih i psiholoških stresogenih činioca? Kako je moguće "zamijeniti" njihove ustaljene "logorske mehanizme odbrane" od stresa psihološkim mehanizmima koji su prilagođeni zahtjevima normalnih društvenih sredina koji, ustvari, **omogućavaju stabilno održavanje mentalno zdravog, interaktivnog odnosa između potreba zatočenika i zahtjeva sredine?**

Uspješan oporavak hronično traumatiziranih preživjelih zatočenika podrazumijeva primjerenu socijalnu i psihološku podršku. U okviru mjera socijalne podrške preživjelim zatočenicima sadržani su bitni preduvjeti za njihovo, društveno i individualno, poželjno socijalno prilagođavanje. Prvi preduvjet je vezan za raniji život zatočenika. Proces detraumatizacije, a time i socijalne adaptacije, će se odvijati mogućim i poželjnim tokovima ako se zatočenik vratio u neoštećenu kuću, u krug svoje netraumatizirane obitelji i u relativno nepromijenjeno socijalno okruženje. U uvjetima, u kojima zatočenik ne oskudijeva u materijalnim sredstvima važnim za njegovo biološko održanje, u kojima nastavlja prekinutu profesionalnu djelatnost i u kojima osjeća socijalnu podršku svoje obitelji, prijatelja i kolega, podrška i pomoć stručnjaka (socijalnih radnika, psihologa, ljekara i drugih) će dati vrlo plodne rezultate.

Rijetki zatočenici su imali sreću da se vrate u nepromijenjene okolnosti. Najveći broj je ostao bez doma, bez posla, bez jednog ili više članova obitelji. Mnogi od onih s kojima su ranije održavali kontakt nisu više u njihovom socijalnom okruženju. Žive u nekom drugom kraju zemlje ili svijeta ili su pak, u toku agresije, usmrćeni kamom, puščanim metkom ili mitraljeskim rafalom. U takvim okolnostima preživjeli zatočenici treba da dožive stvarnu društvenu brigu. Treba im osigurati onoliko koliko je optimalno moguće. Siguran "krov nad glavom" i tri obroka je ono što im je, u prvim momentima, najpotrebnije. A onda slijedi socijalna podrška koja "ima različite dimenzije. Postoje razni izvori podrške: supružnik, prijatelj, kolege, komšiluk. Pored ovih izvora iz neposredne blizine, podrška može poprimiti i drugačije forme. Slijedeći tipovi podrške su otkriveni u empirijskim istraživanjima (Flannery, 1990; Hirsh, 1980; Moos i Mitchell, 1928; Thoits, 1982):

1. kognitivna podrška, odn. davanje savjeta, informacija i objašnjenja;
2. društveno odobravanje, tj. slaganje ili neslaganje sa određenim vrstama ponašanja;
3. materijalna pomoć, finansijska pomoć, ali i druge "konkretno" aktivnosti, kao pomoć u kući;
4. prijateljstvo ili drugarstvo, podrška koja se osjeća kada se stvari rade zajedno, napr. odlazak u kino;
5. emocionalna podrška u užem smislu, odnosno aktivnosti i primjedbe drugih koje čine da se osoba osjeća bolje kad je pod pritiskom ("rame za plakanje")."⁷⁵ Socijalna podrška eliminira ili ublažava negativne efekte traume. Socijalna podrška, ako je znalački i stručno ostvarivana, pospješuje funkcionalnu djelotvornost osobe koja je preživjela fizičku i psihološku torturu, koja nosi mučninu i tegobu dužeg življenja u strahomornim uvjetima logorskog života.

U procesu, relativno kraćeg ili dužeg, oporavka hronično traumatiziranih zatočenika očito je da je pored uže shvaćenih psiholoških mjera nepohodna primjena i ekonomskih i socijalnih i medicinskih mjera. Iako u sebi nose uže profesionalno određenje, ipak to ne znači da

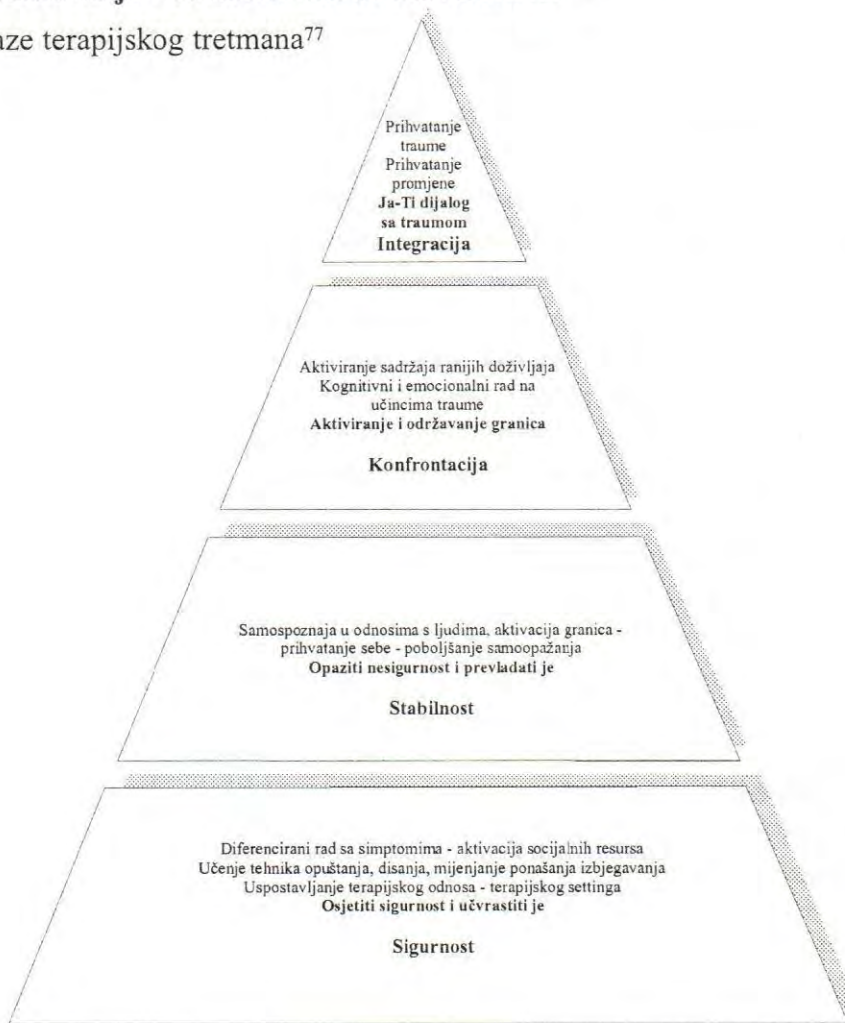
⁷⁵ Isto, str. 172.

efekat ovih mjera ne zavisi i od doživljaja onih kojima su te mjere namijenjene. Načini reagiranja traumatiziranih osoba na sve ono što se za njih čini nije uvijek u skladu sa očekivanim poboljšanjem njihovog mentalnog zdravlja. Od preživjelih logoroša, kao i od drugih hronično traumatiziranih osoba, ne može se očekivati jednako reagiranje, jer se svaki traumatizirani pojedinac ponaosob odlikuje osobenim sklopom kognitivnih, emotivnih i konativnih crta i različitih razina funkcioniranja. Upravo zbog toga nužno je imati na umu mogući uticaj psiholoških faktora i onda kada nisu u pitanju čisto psihološke mjere.

U procesu oporavka hronično traumatiziranih osoba - žrtava dugotrajne i intenzivne fizičke i psihološke torture - poseban značaj ima naučno dobro utemeljen i znalački primijenjen model psihološkog tretmana. Model psihološkog tretmana sadržava dva pristupa: opći i posebni. Opći pristup podrazumijeva primjenu spoznaja iz posebnih psiholoških disciplina ili posebnih područja sadržanih u njihovim okvirima: psihologije ličnosti, socijalne psihologije, traumatske psihologije, psihologije grupe i komunikacione psihologije. Opće, psihosocijalne mjere i aktivnosti su usmjerene na promjenu općedruštvenih stavova prema svim pojedincima koji pate od posljedica genocida, a posebno prema osobama koje su, zahvaljujući "srećnim okolnostima", preživjele fizičku i psihološku torturu. U općem psihološkom pristupu se preferiraju i istraživački poduhvati u cilju utvrđivanja razloga za očitu općedruštvenu neosjetljivost, socijalnu imobilnost i ispoljene zablude da preživjeli zatočenici mogu sami riješiti svoje probleme. Primjenom dosadašnjih, teorijskih i empirijskih spoznaja, posebno spoznaja iz psihologije političkog ponašanja, mogao bi se ostvariti i djelotvorniji aktivitet vladinih institucija i nevladinih organizacija u identifikaciji političkih i pravnih mjera i procedura važnih za humaniji tretman hronično traumatiziranih osoba. Kada bi se u sadržajima i procesima obrazovanja i odgoja mladih više govorilo o problemima žrtava zločina, značajno bi se doprinijelo ustaljenoj praksi rješavanja poteškoća hronično traumatiziranih osoba. Za razliku od naše države, druge "zemlje troše znatna sredstva za obrazovanje svojih mladih za njihovu ulogu u društvu. Veoma je bitno da mladi ljudi razumiju šta mogu uraditi individualno i kolektivno za

žrtve zločina i na prevenciji viktimizacije, nastojeći da pitanja kao što su trauma od viktimizacije, ponašanje u kritičnim situacijama, odgovarajuća reakcija krivičnog sistema i restorativna pravda društva budu **uključeni u nastavne planove i programe na svim nivoima obrazovanja - od obdaništa do univerziteta.**⁷⁶

Faze terapijskog tretmana⁷⁷

⁷⁶ *Međunarodni priručnik o pravdi za žrtve*, Viktimološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2001., str. 205.

⁷⁷ Willi Butollo, Marion Krusman, Maria Hagl: *Život nakon traume*, Dom štampe, Zenica, 2000. god., str. 195.

Integrativna terapija traume preživjelih zatočenika koncentracionih logora

Posebni psihološki tretman je, u svojoj biti, odgovarajući psihoterapijski postupak. U psihoterapiji žrtava torture primjenjuju se razni modeli individualne i grupne psihoterapije: psihoanaliza i psihoanalitička psihoterapija, bihejvioralna, kognitivna, geštalt-terapija, humanistička i druge. S obzirom na dužinu trajanja psihoterapije govori se o kratkotrajnoj i dugotrajnoj terapiji. Izbor i primjena određenog psihoterapijskog postupka najviše zavisi od dubine traumatizacije i od individualnih karakteristika traumatizirane osobe. Ishod dobrog psihološkog tretmana je promjena svijesti o svom individualitetu i osobnim vrijednostima. Osjećanje obnovljenog samopoštovanja i doživljene vrijednosti vlastitog identiteta je važan korak u savladavanju traumatskih doživljaja. Oporavak ide i u drugim poželjnim pravcima. Iz stanja emotivne tuposti i stanja odbijanja i intruzije prelazi u stanje izraženije prilagođenosti. Sada se osoba manje plaši izliva intenzivnih emocija zbog kojih je ranije izbjegavala razgovor ili sjećanje na događaje u kojima je doživjela torturu. Zatočenik, u ranijoj etapi prolaženja kroz težak doživljaj, u fazi izbjegavanja, izgledao je, izvana gledano, kao da se oporavio od traume. Međutim, stalno poricanje perioda zatočeništva je pojačavalo njegovu patnju. Judit Lew Herman ukazuje na vezu između ovog intra-psihičkog procesa i produžavanja traumatskih doživljaja konstatacijom: "Prekid kontinuiteta između sadašnjosti i prošlosti nastavlja se i nakon izlaska iz zatočeništva. Zatvorenik može da izgleda kao da se uklopio u vrijeme, a da psihološki još uvijek boravi u zatvorskoj bezvremenosti. Pri pokušaju da se ponovo vrate uobičajenom životu, bivši zatvorenici mogu potpuno svjesno potiskivati ili izbjegavati sjećanja vezana za zatočeništvo, trošeći pri tome ogromnu energiju na kontrolu neprijatnih misli što su im se urezale u pamćenje. Kao rezultat ovakvog nastojanja, hronična trauma koju je ostavilo zatočeništvo ne može biti integrirana u životno iskustvo osobe."⁷⁸

⁷⁸ Judit Lewis Herman, *Trauma i oporavak*, Svjetlost, 1997., str. 110.

U procesima detraumatizacije bivših zatočenika koji su u toku svoga zatočeništva preživjeli užase i fizičke i psihičke torture, od integrativnog pristupa u prevladavanju psihičkih poremećaja uzrokovanih torturom bi mogli očekivati najbolje ishode. U integrativnoj terapiji traume, koja je utemeljena na Perlsovoj spoznaji o životnoj snazi koja "struji samo u one dijelove naše ličnosti sa kojima se identificiramo" se uključuju, kako ističe W. Butollo i saradnici, "metode bihevioralne terapije u geštaltistički orijentirani koncept terapije. Cilj ove terapije nije zaboraviti ili naviknuti se na traumu. Cilj je u život nakon traume integrirati traumatsko iskustvo i zastrašujuću promjenu."⁷⁹ Prihvatljiv je jer uvažava osobenosti svake ličnosti, njeno predtraumatsko, traumatsko i posttraumatsko stanje, hijerarhijsko ustrojstvo potrebe kao i snagu i smjer djelovanja svijeta izvan ličnosti, prvenstveno socijalnog okruženja. U integrativnoj terapiji traume, u tumačenju relacija između ličnosti i njenog okruženja se naglašava **odnos uzajamnog uticaja**. U toku terapije, u traumatiziranoj osobi se budi i podstiče njena odgovornost za tok i ishod terapije, kao njeno samostalno traganje za razlozima svog socijalno neprilagođenog ponašanja i putevima izlaska iz kriznog stanja. Ovaj, u svojoj biti, humanistički pristup "ponovo vodi nazad, do početka geštalt terapije, koja se kao terapeutski postupak, trudila da ljudima osvijesti tu slobodu i odgovornost. U terapiji posttraumatskih poremećaja ovo je, naravno, jedan važan dio rada. Ako je neki klijent dostigao tačku na kojoj može ponovo birati između povlačenja i učestvovanja, između pripadanja i ograničavanja, između naklonosti i odbijanja, i ako on za to, kakav god taj željeni ishod bio, može preuzeti odgovornost, samim tim je napustio ulogu žrtve i nanovo odlučio kojim putem je spreman ići."⁸⁰

⁷⁹ Willi Butollo, Marion Krusmann, Maria Hagl, *Život nakon traume*, Sarajevo, 2000., str. 189.

⁸⁰ Isto, str. 175.

U razradi faza terapijskog tretmana smetnji uzrokovanih traumom sadržane su osnovne postavke od kojih W. Butollo i saradnici polaze. Oni naglašavaju da se “geštalt-eksperimenti mogu izvoditi u terapiji smetnji uzrokovanih traumom, u svim fazama tretmana, koji se, teorijski, dijeli u četiri ravni: sigurnost, stabilnost, konfrontacija, integracija. Ove ravni se mogu zamisliti kao hijerarhijski nadograđene jedna na drugu. Prije nego se bude moglo raditi na konfrontaciji i integraciji traumatskog iskustva i promjenama koje je trauma izazvala, mora se pružiti izdašna sigurnost i stabilnost.”⁸¹

Iz, u trokutu šematski prikazanih ravni i hijerarhijskih odnosa između njih, vidljivi su procesi prevladavanja traume. Uspostavljeni doživljaj sigurnosti je “ohrabrenje” da se može, na drugoj ravni, spoznati nesigurnost (stvarne opasnosti, nesigurnost u druge i u sebe) i prevladati je. U narednim fazama, u aktiviranju i održavanju granica, prihvatanju traume i promjena, ostvaruje se krajni cilj terapije - integracija. Zapravo, na posljednoj ravni se, nakon uspješnog kognitivnog i emotivnog rada na traumati, “radi na integraciji ukupnog iskustva traumatskog događaja, i to, polazeći od toga da se pogođeni cijelom svojom osobom, dakle i sa unutarnjom reprezentacijom počinitelja ili traume, može posvetiti životu, i prihvatiti ga onakvog kakav on jeste.”⁸²

Kada traumatizirana osoba, na kraju terapijskog ili savjetodavnog tretmana, prihvati život “onakav kakav on jeste”, to je pouzdan pokazatelj da su i terapeut i traumatizirana osoba činili ono što je, u procesu savladavanja traume, bilo najbolje. Mnoge, pozitivne ishode je moguće očekivati od znalačke primjene modela integrativne terapije traume ali, mislimo, da je jedan od najvažnijih: doživljaj procesne vrijednosti i životne djelotvornosti **samostalnog “hvatanja ukoštac” sa traumom**. Spremnost “hvatanja ukoštac” sa traumom je složen intra-psihički proces koji je usmjeren na načine kontrole traumatskih doživljaja vezanih za fizičku i psihološku torturu. U prilagođenijem slučaju ponašanja kojeg ispoljavaju bivši zatočenici, nakon shvaćenog i emotivno prihvaćenog

⁸¹ Isto, str. 194.

⁸² Isto, str. 196.

postupka prevladavanja traume, postupka koji je figurativno označen sa sintagmom "hvatanje ukoštac" sa traumom, sadržana je i svijest o vlastitim resursima i potreba za aktivnijim odnosima prema životnoj stvarnosti. Ustvari, postupak "hvatanja ukoštac" sa traumom, omogućava vraćanje razorenog povjerenja u sebe i u druge, smanjuje ili eliminira izvore jake i intenzivne patnje i mijenja obrazovani pogrešni stav o stvarnosti. Hronično traumatizirana osoba postepeno uspostavlja stav o sebi i svijetu izvan sebe. Napadnute ili sistematski uništavane strukture selfa (svijest o vlastitom identitetu, vrijednosti, ideali) u procesima oporavka se ponovno uspostavljaju. Reuspostavljeni stav o svom identitetu vraća i osnažuje izgubljeno osjećanje sigurnosti i zaštićenosti. Traumatizirana osoba sada doživljava život i njegove tokove na način sličan doživljajima drugih ljudi. U procesu normalnog životnog egzistiranja sadržano je više pretpostavki o nama samim. Između njih, za normalno životno funkcioniranje, su tri od posebne važnosti i to: *pretpostavka o samonepovredivosti ("meni se ne može dogoditi ništa")*, *o sređenom i uređenom funkcioniranju svijeta i o pozitivnoj samopercepciji sebe*. Ovim pozitivnim promjenama značajno doprinosi i proces prevladavanja traume koji se odvija u uvjetima psihološkog tretmana u grupi. U grupi se uspješnije prevladavaju traumatski događaji sa izrazitije naglašenim simptomima ekstremne nemoći, intruzije i ekstremne patnje koji su, kako smo ranije istakli, karakteristični za zatočenike logora i drugih kazamata. Oni su preživjeli strahovitu torturu u izrazito nepovoljnim biološkim i socijalno-psihološkim uvjetima. Grupne komunikacije omogućavaju traumatiziranoj osobi da doživi nužnost povezivanja sa drugim pojedincima i vrijednost solidarnosti koja rezultira iz harmoničnih odnosa u grupi. Za traumatiziranu osobu solidarnost grupe ima poseban značaj jer "osigurava najjaču zaštitu protiv užasa i očaja i najjači protivotrov traumatskom iskustvu. Trauma izolira, osamljuje; grupa obnavlja osjećaj pripadnosti. Trauma posramljuje i stigmatizira, grupa svjedoči i posramljuje. Trauma dehumanizira žrtvu, grupa obnavlja njenu humanost."⁸³

⁸³ Judit Lewis Herman, *Trauma i oporavak*, Svjetlost, Sarajevo, 1997., str. 250.

Iz prezentiranog je očito da prevladavanje hronične traume podrazumijeva sinhronizirano djelovanje *relevantnih, općih i posebnih, faktora i aktera*. U procesu oporavka hronično traumatiziranih osoba, posebno osoba koje su preživjele užase fizičke i psihičke torture u srpskim, a kasnije i u hrvatskim, koncentracionim logorima nužno je obezbijediti bivšim zatočenicima sve bitne ekonomske, socijalne i psihološke uvjete u kojima će oni moći uspostaviti intra i ekstra psihičku ravnotežu, u kojima će se osposobiti za djelotvorno životno funkcioniranje. U užem, psihološkom tretmanu, model integrativne terapije traume omogućava traumatiziranoj osobi uspješnije prevladavanje traumatskih doživljaja i, nakon prestanka tretmana, produženo uspješno djelovanje u stvarnim životnim situacijama.

Umjesto zaključka

Psihološke posljedice agresije na Bosnu i Hercegovinu duboko su urezane u svjesnim i nesvjesnim slojevima ličnosti hronično traumatiziranih osoba. Sindrom hronične traume je karakterističan za osobe koje su preživjele fizičku i psihološku torturu u uvjetima logorskog života. Oni su, u toku agresije i planiranog genocida, bili izloženi dugotrajnoj i ponovljenoj traumi. Osobe, uglavnom Bošnjaci, koje su preživjele strahotne uvjete zatočeništva u četničkim i ustaškim koncentracionim logorima i danas, sedam godina nakon Daytonu, ispoljavaju simptome teških psihičkih posljedica. Analiza samoiskaza logoraša ukazuje da je ishod duge, intenzivne i ponavljane torture najteži vid posttraumatskog stresnog poremećaja. Kod njih, kao i kod drugih žrtava hronične traume, su vidljive promjene, vidljivi "ožiljci" u kognitivnim, emotivnim i konativnim dimenzijama njihove ličnosti. Izdvojit ćemo samo neke: gubitak osjećanja vlastitog identiteta, osjećanje bespomoćnosti, potištenost i emocionalna tupost, "robot ponašanje", produžena depresivnost, odsustvo inicijative itd. S obzirom da se hronična trauma najčešće javlja u uvjetima logorskog života, u stručnoj literaturi se, zbog toga, naziva "sindrom koncentracionog logora" ili "sindrom preživljavanja".

Proces oporavka hronično traumatiziranih podrazumijeva, pored primjene društvenih i ekonomskih, i primjenu općih psihosocijalnih i posebnih, uže shvaćenih, psiholoških mjera (psihoterapija). U osnovama psiholoških intervencija sadržani su dijagnostički i psihoterapijski postupci. Bitan preduvjet za ostvarenje uspješnog procesa oporavka traumatiziranih je dobro poznavanje *karakteristika okolnosti i događaja koji su doveli do hronične traumatizacije zatočenika, karakteristika ličnosti traumatiziranih i karakteristika socijalnog i kulturnog miljea u kojima hronično traumatizirane osobe sada žive*. U pružanju odgovarajuće psihološke pomoći hronično traumatiziranim osobama potrebno je stvoriti pogodnu i podsticajnu psihosocijalnu klimu u kojoj će žrtva hronične traume osjetiti potrebu da se sama “uhvati ukoštac” sa traumatičnim iskustvom. U uvjetima stalno prisutne društvene brige i podrške i znalačke primjene primjerene psihoterapije, intra-psihički proces **odbijanja** (izbjegavanje razmišljanja i govorenja o preživjelim strahotama), **intruzije** (kompulzivno ponovno doživljavanje događaja vezanih za traumu) i **traganje za značenjem** će teći poželjnim tokovima **oporavka**. U okviru sistema mjera psihološke intervencije teži se i *stimuliranju zdravog procesa ovladavanja* traumatskim doživljajima (informiranje i pomoć u praktičnom djelovanju, emocionalna podrška grupe, suočavanje sa prisutnim životnim problemima itd.) kao i njihovim uključivanjem u odgovarajuće tokove *društvenog, obrazovnog i profesionalnog djelovanja*.

UTICAJ HEMIJSKOG ORUŽJA NA MENTALNE PROCESE I PONAŠANJA SREBRENIČANA

O uzrocima i posljedicama genocida nad Srebreničanima napisano je relativno mnogo naučnih i stručnih knjiga, serioznih studija i književnih djela. U njima je ukazano na vidove nasilja koji i, po težini i formi ispoljavanja, prevazilaze sve dosada, u ljudskoj povijesti, zabilježene forme nasilja “ljudi” nad ljudima. Dokumentarna građa o julskim zbivanjima 1995. u Srebrenici rječito govori **objektivnim činjenicama i iskazima očevidaca** o tim, grozomornim strahotama.⁸⁴ I ovo što je dosada napisano o genocidu u Srebrenici i ono što će još biti napisano, jer još nije sve rečeno što treba reći i to ne samo zbog izginulih, nestalih, tjelesno osakaćenih i psihološki traumatiziranih Srebreničana, već i zbog unuka umrlih koji treba da očuvaju sjećanje na strahotne dane njihovih predaka i da ta saznanja prenesu na svoju djecu i svoje unuke. Publikovana djela i djela koje će biti napisana o Srebrenici mogu pomoći dubljem osvješćavanju svijeta o zlu koje se uvijek rađa u **krilu fašizma**. Možemo ga zvati kako nam odgovara, ali ga najviše zovemo prema zemlji gdje se ranije ispoljio (Njemačka, Italija) ili gdje se je nedavno rodio i gdje još živi (Srbija) ili pak po zemlji u kojoj se, sada, naziru izdanci fašizma.

⁸⁴ Tekst je, pod istim naslovom, objavljen u knjizi “*Upotreba borbenih sredstava i primjena zabranjenih načina ratovanja za vrijeme agresije na BiH*”, Ibn Sina, Sarajevo., 2001.

Na civilima koji su bježali iz okupirane enklave primijenjen je još jedan vid nasilja. U cilju ubijanja ili onesposobljavanja srpski soldati su koristili **hemijske borbene materije** čija je upotreba, međunarodnim konvencijama, zabranjena. Doduše, bojni otrovi su korišteni u Prvom i Drugom svjetskom ratu, pa i u kasnijim ratovima (Korejskom, Vijetnamskom) i to pretežno na vojnicima. U Srebrenici je, u cilju usmrćivanja ili **tjelesnog i duševnog onesposobljavanja** izmučenih, izgladnjelih i iscrpljenih **civila**, korišteno hemijsko oružje.

Doktrina o važnosti hemijskog oružja

Objektivne činjenice potvrđuju iskaze očevidaca o upotrebi hemijskog oružja. Analiza izvještaja Human Rights Watch ukazuje na činjenice o postojanju uvjeta i razloga za upotrebu hemijskog oružja u ostvarivanju ratnih ciljeva JNA. U vojnim fabrikama su se proizvodile odgovarajuće količine hemijskog oružja, postojala su dobro čuvana skladišta hemijskog oružja raznovrsne namjene i vršene su pripreme za upotrebu ovog oružja u ratu. Formulirana je odgovarajuća doktrina o uvjetima, vremenu i načinu upotrebe hemijskog oružja. Istraživači u vojnim institutima su se koncentrirali kako na iznalaženje najefikasnijih hemijskih sredstava, tako i u **pronalaženju** najboljih kombinacija bojnih otrova kojima bi se, istovremeno, postigli optimalno mogući efekti na ljudima i izbjegle očekivane **optužbe i osude** zbog kršenja međunarodne zabrane korištenja hemijskog oružja. Izjave bivših oficira JNA i podaci iz Ministarstva odbrane SAD-a uvjerljivo pokazuju da se JNA pripremala za ofanzivnu upotrebu hemijskog oružja. Na posebnim seminarima oficiri JNA su obučavani u načinima primjene ovih sredstava i u načinima odbrane od njih. Doktrina JNA o potrebi korištenja BZ sadržana je u Priručniku JNA iz 1981. U Priručniku je precizirano u kojim **okolnostima, kako i zašto** treba koristiti hemijsko oružje. Predviđeni su i efekti koji će rezultirati iz primjene hemijskog oružja. U nekim dijelovima Priručnika su detaljno opisani **tjelesni i psihološki učinci** koje je moguće očekivati

nakon upotrebe hemijskog oružja u okolnostima koji su, prema procjeni eksperata, najpogodniji. Uvjeti i predjeli u kojima su se, julskih dana 1995., zadesili Srebreničani su omogućavali najučinkovitiju upotrebu hemijskog oružja. Bili su u okruženju, u blokadi, stalno tučeni artiljerijskim granatama i sačekivani od četničkih zasjeda na svim mogućim pravcima kretanja.

U Priručniku JNA iz 1981. godine su **detaljno opisani** očekivani, tjelesni i psihološki, efekti. U Priručniku je, zapravo, naglašeno da “korištenje hemijskih sredstava za onesposobljavanje stvara jaku mentalnu konfuziju u vojnoj formaciji, u cilju uništavanja njene vojne kohezije, čineći je manje efikasnom borbenom snagom i olakšavajući time ubijanje ili zarobljavanje njenih članova. Prema priručniku, mala doza sredstava za onesposobljavanje djelovat će na pamćenje, sposobnost rješavanja problema, usredotočnost i razumijevanje; veće doze će u potpunosti uništiti sposobnost obavljanja bilo kojeg zadatka.”⁸⁵ U Priručniku su opisane situacije u kojima je moguće, pored uže shvaćenih vojnih ciljeva, ostvariti i psihološke ciljeve: **promjene u mentalnim procesima i ponašanju Srebreničana.**

“Čudna ponašanja” izbjeglica

Opisi očevidaca o **psihološkim promjenama** koje su osjećali kod sebe ili zapažali na drugima uvjerljivo govore “da je vodstvo bosanskih Srba, koje je planiralo zauzimanje srebreničke ‘sigurnosne zone’, moglo stvoriti takvu situaciju koja je pogodna za efikasnu upotrebu sredstava za onesposobljavanje, kao što je BZ.”⁸⁶ Iskazi očevidaca govore o “čudnom dimu” koji se širio kao magla, o pojedincima koji su se “čudno ponašali”: obraćali su se mrtvim prijateljima, buncali su, djelovali su kao ljudi, trčali su prema

⁸⁵ *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991 - 1995*, Dokumenti i svjedočenja I, knjiga 2, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1999., str. 273.

⁸⁶ Isto, str. 275.

četnicima, zapadali su u paniku i vrištali, pjevali su mada su trebali biti mirni, pljuvali na drugove i vikali da su četnici, govorili su da kada su se počeli po glavi ona je nestala, pokazivali su simptome paničnog straha i slično. U cilju ilustracije prezentirat ćemo izvode iz **kazivanja** M. S. iz Poznanovića, A. A. iz Pobađa i S. H. iz Pasmulića. Oni su svoja viđenja djelovanja hemijskog oružja opisali na različite načine, ali iz tih razlika u opisu provejava ista spoznaja da su četnici **upotrijebili** hemijsko oružje i da je ono izazvalo izrazito **teške psihološke posljedice**. Evo dijela njihovih iskaza:⁸⁷ “... Kada je prestala pucnjava, nešto puče i dim se počeo razilaziti, a vjetar je puhao u našem pravcu. Ja sam imao sreće da sam imao zaštitnu masku i upotrijebio je. Otrovi su djelovali. Ljudi su sami sebe klali noževima, vješali, bacali bombe, izvršavali samoubistva. Pri tome su ubijali ili ranjavali ljude, koji su bili u neposrednoj blizini” (M. S. iz Poznanovića); “... Još neko vrijeme smo putovali kada su nas počele zasipati granate sa bojnim otrovima od kojih je narod počeo gubiti razum i sam se ubijati.” (A. A. iz Pobađa); “... U jednom trenutku moj amidžić Senahid je pričao kako on vidi svoju kuću u Pasmulićima i da mora ići prema selu. Vidio sam da halucinira, te sam ga na jednom izvoru rashladio i udario mu dva šamara kako bi došao svijesti.” (S. H. iz Pasmulića).

Njihovi opisi su sukladni sa opisima simptoma o kojima se piše u relativno mladoj naučnoj disciplini - **psihofarmakologiji**. Eksperimentalna istraživanja pokazuju da farmakološka sredstva djeluju “na psihonervnu aktivnost direktno, mijenjajući funkciju živčanog ili endokrinog sistema, ili indirektno, izazivajući promjene u metaboličkim procesima organizma.”⁸⁸ U stručnoj literaturi se, takođe, ukazuje da se, pod uticajem određenih hemijskih sredstava, zapažaju promjene u ponašanju pojedinaca koje se obično ispoljavaju ili u vidu pojačanih psihomotornih i impulsivnih reagiranja ili, pak, u vidu izrazite usporenosti, pasivnosti i

⁸⁷ Svi prezentirani dijelovi iskaza su uzeti iz dokumenata i svjedočenja “Srebrenica 1995.”, knjiga 2, Sarajevo, 1999.

⁸⁸ Boris Petz, “Psihologijski rječnik”, Zagreb, 1992., str. 345.

apatije. Ukazuje se i na druge karakteristične simptome. Gubitak orijentacije, histerične reakcije, sumračna stanja, halucinacije su, takođe, psihološki izrazi tih promjena. Psihološke manifestacije promjena koje rezultiraju iz djelovanja hemijskog oružja, i o kojima **govore očevici**, utvrđene su ne samo u psihofarmakološkim eksperimentima, već su detaljno opisani i u vojnom priručniku SAD-a o liječenju od hemijskih sredstava. U njemu je, između ostalog, istaknuto da “izloženost antihaligenim sredstvima za onesposobljavanje, kao što je BZ, može proizvesti različite simptome, uključujući uznemirenost, ošamućenost ili vrtoglavicu, nepoštivanje naredbi, zbunjenost, hirovito ponašanje, spoticanje ili teturanje, povraćanje, nejasan ili besmislen govor, haluciniranje, skidanje odjeće, mrmljanje i čupanje kose, ukočenost i komu.”⁸⁹ Prof. dr. Alija Ramljak i Dževad Mahmutović, u svom radu⁹⁰ ističu da je preparat BZ koji je upotrijebljen u danima grozomnog nasilja nad Srebreničanima, sličan “famoznom sintetskom preparatu i da je upravo, zahvaljujući ovom otrovu, uspjelo se Srebreničane dovesti u potpuno pasivno stanje, koji su se u delirantnom stanju s oružjem u rukama, i bespomoćni masovno predali dželatskim spodobama. Zahvaljujući upotrebi Bot (komplementarni činioci), kao *conditio sine qua non*, agresor je polučio nekrofilski uspjeh sa 100% efektnošću.”

Sumnja o neupotrebi BZ je nezasnovana

Nepriistrasna analiza objektivnih podataka i iskaza očevidaca **uvjerljivo** pokazuje da je hemijsko oružje korišteno na Srebreničanima prilikom njihovog napuštanja “zaštićene zone” i da su teške psihološke posljedice rezultirale iz djelovanja otrova na centralni i vegetativni nervni sistem. Iz prezentiranih činjenica, kao i iz činjenica o kojima nije bilo govora u ovom radu, proizilazi naša konstatacija i naše

⁸⁹ *Srebrenica 1995.*, knjiga 2, Sarajevo, 1999., str. 273.

⁹⁰ Prof. dr. Alija Ramljak - Dževad Mahmutović, “*Upotreba bojnih otrova u srebreničkom ‘holokaustu’*”, *Srebrenica 1995.*, knjiga 1, Sarajevo, 1998., str. 156.

uvjerenje da je ranije pripremana upotreba hemijskog oružja upotrebljena, julskih dana 1995. godine, na Srebreničanima. Naše uvjerenje o **razlozima** primjene hemijskog oružja je zasnovano na pet logičkih i psihosocijalnih spoznaja: 1. na definisanoj doktrini o "opravdanosti" korištenja hemijskog oružja u situacijama koje su "vojnički pogodne"; 2. na postojanju fabrika koje su proizvodile hemijsko oružje i tajnih skladišta u kojima je čuvano, a koji su bilo pod strogom kontrolom odgovornih osoba u JNA; 3. na polaznim, ranije razrađenim, planovima bespoštednog ostvarivanja megalomske ideje "Velike Srbije"; u toj mračnoj ideji utkana je odluka o "opravdanosti" upotrebe svih sredstava koja doprinose realizaciji tog cilja; 4. na postojanju naučnih dokaza o vjerovatnoći psiholoških simptoma izazvanih djelovanjem sredstava hemijskog oružja koje su očevici, u situacijama u kojima su se našli, doživjeli ili koje su percipirali kod drugih i 5. na pokušajima iznalaženja "racionalnih razloga" o nezasnovanosti istine o korišćenju hemijskog oružja. Neki od razloga kojim se želi **negirati istina** su više projekcija straha od mogućeg otkrivanja istine a ne neznanja o onom što se stvarno desilo u julskim danima 1995. godine, u užim i širim područjima Srebrenice. Oni ne mogu osporiti postojanje simptoma psiholoških poremećaja o kojima govore očevici događaja, ali pokušavaju da ih tumače umorom, iscrpljenošću, gladovanjem, a ne posljedicama djelovanja bojnih otrova. Međutim, nepristrasna analiza ukazuje da oni nastoje da stvarne dokaze o korišćenju hemijskog sredstva sakriju neistinom. Predavanja pojedinaca četnicima ne može se tumačiti, kako to oni žele, njihovom "dobrovoljnošću" (jer su racionalno znali šta ih čeka), već isključivo dezorijentacijom, gubitkom svjesne kontrole svojih postupaka, halucinacijama i sličnim psihološkim poremećajima koji se javljaju kao posljedica djelovanja hemijskog oružja. Ne može se negirati ni činjenica da oni koji su imali gas-masku ili neko drugo sredstvo zaštite od hemijskog oružja, nisu ispoljili te simptome, iako su se nalazili u identičnim okolnostima.

KORIJENI PSIHOLOŠKOG NASILJA NAD SREBRENIČANIMA

O tragediji nevinih žitelja Srebrenice pisat će se i u 21. stoljeću.⁹¹ Ono što je do sada izrečeno ili napisano samo je djelić onoga što treba reći o uzrocima i posljedicama strahotnog genocida nad Srebreničanima. Broj mučeničkom smrću umorenih je zaista velik ali, nažalost najbližih i svih nas ostalih, **nije konačan**. Nada da su nestali još živi, sa svakim novim danom, postaje nestvarnija. Oni koji po službenoj dužnosti traže nestale Srebreničane ističu da ima još mjesta gdje su izvršeni masovni i individualni zločini, koji još nisu otkriveni. Kada se pronađu i ta mjesta, broj usmrćenih od četničke kame ili metka bit će daleko veći.

Spoznaja o veličini tragedije Srebreničana je dublja i, za ljude svijeta koji su ljudskošću ispunjeni, teže shvatljiva, kada se broju ubijenih dodaju i brojevi ranjenih, izmučenih i progonjenih. Prizori golgote žena i djece Srebrenice ušli su u domove građana svijeta. Najveći broj se pitao da li je tako nešto moguće? Da li je moguće da i sada, na koncu dvadesetog stoljeća, zemlju gaze spodobе stravičnije od barbara? Kako se moglo desiti da, u zoni zaštićenoj međunarodnim snagama, divljaju soldati Ratka Mladića? Šta će reći oni kojima je fašizam i kao doktrina i kao praksa poznat? Mogu iskazati samo

⁹¹ Tekst je pod istim naslovom publikovan u knjizi: *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991 - 1995*, Sarajevo, 1998.

gnušanje, osudu i želju da se zlo zaustavi. A šta će kazati sada, nakon dubljih spoznaja svih zlodjela četnika i to ne samo onih vidljivih, pisanih ili prikazanih, već i onih nevidljivih o kojima je vrlo malo rečeno. Nešto se nikada neće saznati, samo se može naslutiti. To su duboka **psihološka preživljavanja** onih koji su predosjećali blizinu smrti, to je duboka psihološka drama onih koji su umirali nasilnom smrću, to su nijemi protesti onih koji ni u snu o zlu nisu mislili. Svoje doživljaje fizičkih i psihičkih strahota su odnijeli u duboke jame ili u, za njih, unaprijed iskopane rake. Još se nije rodio slikar koji nosi duh i senzibilitet velikana likovne umjetnosti Španjolca Pabla Pikasa (Picassa.) Pablo Pikaso je stvorio remek djelo inspirisan stradanjem jednog lijepog španskog grada. Ubijanje građana Srebrenice od unuka ili sinova ljudi iste, fašističke strukture ličnosti, su stravičnija. Srebrenica čeka novog Pabla Pikasa, da srcem i duhom umjetnika, otrgne od zaborava strahote nevinih Bošnjaka. Četnici Ratka Mladića su u načinu mučenja i ubijanja nadmašili Musolinijeve fašiste.

Prizori genocida su vidljivi, ali ne i svi korijeni. Vidljivi su oni koji iz nepristrasnih dokumenata izvire. U njima je sadržana istina o začetnicima i izvršiocima zla. Iz njih se nazire i ideologija kojom su hranjeni podstrekači i izvršiocima zla. Teritorijalne pretenzije ideologa "Velike Srbije" su, zločincima nad žiteljima Srebrenice, pokazali **šta žele i kako žele**. Pokazali su kako žele ostvariti svoje mračne nakane. Rušiti, paliti, proganjati, mučiti i ubijati i, nakon toga, prisvojiti tuđe kao svoje. "Zagospodariti" bosanskohercegovačkim selima i gradovima, poljima i uzvišenjima preko Drine. Iz poraza na Kosovu i brojnih poraza doživljavanih u svojoj šestogodišnjoj povijesti nisu spoznali bazične osnove svojih zabluda. Nisu spoznali da na porazima grade mit o svojoj nepobjedivosti, da na izvršenim zločinima nad nesrbima šire laž o svom viteštvu i plemenitosti, da na iskonstruisanoj "istini" o svojoj ugroženosti nemilosrdno ugrožavaju one za koje tvrde da ih ugrožavaju. Prenosili su, iz generacije u generaciju, istu genocidnu poruku: **opravdano je**, i po "ljudskim i Božijim zakonima", proganjati i ubijati sve one koji su se odrekli "jedine" prave vjere - vjere pravoslavne, a to su "Turci", "poturice", "balije". Bošnjački narod ne postoji. To su Srbi